Prijs van dit nummer 5,90 euro

De AS 157 - Schrijvers & Anarchisme

SCHRIJVERS & ANARCHISME

DE AS 157

de AS

anarchistisch tijdschrift

35ste jaargang, nummer 157, voorjaar 2007.
De AS verschijnt in vier afleveringen per jaar en is een uitgave van
Stichting De AS, Moerkapelle.
ISSN-nummer 0920-3257.
Bestelling: door storting op postgiro 4460315 van De AS te Moerkapelle.
Jaarabonnement: 18 euro; buiten Nederland 23 euro.
Druk: BGS, Schiedam.
Zetwerk: Atalanta, Utrecht.
Adreswijzigingen: bij voorkeur per briefkaart, of per giro (verbeter het adres op de kaart) graag met vermelding van de postcode.
Nieuwe abonnementen: gaan in met het eerste nummer van de jaargang, tenzij anders aangegeven bij bestelling. Zonder opzegging worden abonnementen verlengd.
Adres: postbus 43, 2750 AA Moerkapelle; wimdelobel@planet.nl
Redactie: Marius de Geus, Jaap van der Laan, Wim de Lobel, Hans Ramaer.
Redactieraad: André Bons, Arie Hazekamp, Thom Holterman, Rudolf de Jong, Peter Lanser, Bas Moreel, André de Raaij, Martin Smit, Rymke Wiersma, Hanneke Willemse.
Verder werkten mee: Jan Bervoets, Karin van Haasteren (KA): illustraties, Dick de Winter.
Publicatie van een bijdrage impliceert niet dat daarin of daardoor redactionele standpunten worden weergegeven.
E-mail: deasnl@yahoo.com
Internet: http://www.geocities.com/deasnl
Bestellingen: wimdelobel@planet.nl

DE ANARCHIE ALS INSPIRATIE

Over de Chinese schrijver Ba Kin

Jan Bervoets

Wanneer rond 1970, in de nadagen van de culturele revolutie de Chinese partijleiding van oordeel is dat er naast de bekende Mao-strips ook literatuur moet worden gepropageerd, blijft er één schrijver over: Lu Xun (1881-1936). Vóór de oorlog gestorven in Sjanghai, omdat hij in het Peking van Tsjang-Kai-Sjek niet meer veilig was, liet hij een aantal verhalen na in westerse stijl, die baanbrekend waren voor de schrijvers van de 'literaire revolutie'. Als Mao en Deng Xiao Ping voor het revolutionaire onderwijs een literaire canon wil scheppen, blijft hij als enige 'chief commander of China's modern cultural revolution' over.[1] *Waar zijn de anderen gebleven? Want in de jaren twintig en dertig zijn er tal van bewonderaars en schrijvers die zich in de moderne, uit het Westen overgenomen vertelstijl hebben ingezet om de mentaliteit te veranderen, bewust revolutionair en bewuster cultureel revolutionair dan misschien Lu Xun was geweest.*

Welnu, in de tijd dat Lu Xun verplichte leerstof is voor de scholing der Chinese arbeidersklasse was in ieder geval één van zijn navolgers nog in leven: Ba Kin[2]. Hij heeft zijn strijd tegen de traditionele confucianistische mandarijnenliteratuur van rond 1900 verder voortgezet: in het decennium van Lu Xiuns dood was hij een uitermate productief auteur van twintig romans, waaronder drie trilogieën, en tal van korte verhalen, allen gebaseerd op de conflicten tegen gezag en traditie en het geweld dat daarmee gepaard ging. Ba Kin is met één vertaling via het Frans in Nederland doorgedrongen: *Familie*[3]. In deze roman wordt afgerekend met de traditionele opvatting van absolute gehoorzaamheid van kinderen aan hun ouders, waardoor 'thuis' achttien jaar dwang betekent, uithuwelijking en het onvermogen een toekomst te schappen, laat staan een sociale strijd aan te gaan. Tegelijk beschrijft Ba Kin het opstandige studentenleven waarin de jeugd zijn zeggenschap opeist over de nieuwe ontwikkelingen van zijn vaderland naar een wereld zonder gezag. De traditionele opvoeding gaat over lijken en de jeugd dient zich daartegen te verzetten; de boodschap is duidelijk genoeg.

Maakte Ba Kin dan geen deel uit van de culturele revolutie? Neen, ook al is het bij lezing van *Familie* duidelijk dat hij als Chinees in zijn boeken even revolutionair had geschreven als zijn tegenvoeter Traven in Latijns-Amerika. En dat niet alleen omdat de Grote Roerganger nimmer geweten heeft dat de grote inspirator van Lu Xun feitelijk… onze Frederik van Eeden was, waarvan hij *De kleine Johannes* in het Chinees had vertaald! Want Ba Kin zat in 1972 in een van de werkkampen als contrarevolutionair element, omdat noch zijn denkbeelden noch zijn voorgeschiedenis strookte met de drie eerste paragrafen van het *Rode Boekje*: de revolutie 'over de loop van het geweer' kan niet zonder de discipline van de partij en zijn centrale leiderschap, die zèlf zijn nieuwe mensen maakt en pas daarna de vreugde der collectieve creativiteit toelaat waarvan de overige teksten reppen. En vijf jaar na dit *Rode Boekje* hadden de partijleiders, die zich rond de Grote Roerganger zouden formeren als de Bende van Vier hun disciplinaire leerstellingen nog aangescherpt om de liquidatie van Deng Xiau Ping, de redacteur van het Rode Boekje te rechtvaardigen. Voor Ba Kin was de hel toen halverwege voorbij.

DE STAAT

Ba Kin wordt op 28 november 1904 geboren in Chengdu in de provincie Sechuan met de naam Li Yautang. Zijn ouders behoren tot de elite, hij groeit op in een groot huis met veel bedienden en een sterke traditie van ouderlijk gezag. Zijn moeder overlijdt in de zomer van 1914, zijn vader in 1917, maar de karakteristiek Chinese gehoorzaamheidsplicht wordt dan gehandhaafd door ooms en tantes, die met hun eigen kinderen nog andere belangen hadden. Als hij in zijn geboorteplaats een aan de universiteit verbonden school volgt, is het 1918 en is de jeugd in opstand. Li sluit zich aan bij een 'beweging voor een nieuwe beschaving', die zich bewust afzet tegen de tradities van het gevallen keizerrijk, de doctrine van blinde gehoorzaamheid aan de ouderen van de familie, de kindermishandeling en de traditionele – en in China nog steeds bestaande – achterstelling van meisjes. De beweging introduceert socialistische denkbeelden, roept de armen op zich te organiseren voor een betere samenleving en correspondeert met revolutionairen in het westen. De jonge Li wordt getroffen door de lectuur van de Amerikaanse anarchiste Emma Goldman en Kropotkins *Oproep tot de jeugd*. Vanaf 1919 is hij 'anarcho-communist'[4]. Hij wordt op 4 mei lid van een groep 'de maatschappij voor gelijkheid' en schrijft artikelen in *De stem voor het volk*. Zijn debuut is dus geen verhalend proza, maar anarchistische propaganda. Onder invloed van Kropotkin's conclusie in *De Staat*: 'De staat is de dood' debuteert de 16-jarige scholier met een stuk *Hoe brengen wij een werkelijk vrije en gelijke maatschappij tot stand*, met een rechtstreekse aanval op het staatsbegrip. In anderhalf A-4tje vat hij de klassenstrijd in China samen zoals hij die ziet: door zich in hun belangenstrijd rechtstreeks te verzetten tegen de openbare orde kunnen de armen van China de revolutie doorvoeren en een egalitaire samenleving zonder staat tot stand brengen. Tegelijk stelt hij zich als intellectueel tegen het confucianisme, van het slaan als pedagogisch middel, de voorbeschikking van kinderen door uithuwelijking, het dictaat van de familieoudste en de terreur van van het fatsoen. Deze terreur belemmert China's zonen zelf te beschikken over het lot van hun vaderland, het lot dat zou moeten samenvallen met de vrijheid die anarchie het belooft. In *Familie* wordt de held 'Ontwaken van Kennis' geconfronteerd met politieoptreden tegen studenten, die het opnemen voor het Chinese vaderland met zijn utopische perspectieven en partij kiezen tegen de leugen-achtige macht der krijgsheren en de moraal der traditie. Dit soort confrontaties zullen ongetwijfeld in andere romans voorkomen, omdat het natuurlijk verloop van menselijke verhoudingen: zelfontplooiing, liefde, harmonische samenleving door vrije keuzen, wordt vermalen door de maatschappelijke verhoudingen enerzijds (arm tegenover rijk, of de belemmeringen van armoede) en de traditie die bij de hogere kasten hoort anderzijds (eer, fatsoen, blinde gehoorzaamheid, de plicht tot tirannie – ook binnenshuis).

SCHRIJVERSCHAP

Ba Kin studeert van 1920 tot 1923 Engels in Chengdu, daarna andere talen in Nanking, waar hij zich tot professioneel vertaler ontwikkelt: hij leert daar ook met Frans, Russisch en Esperanto te werken. Dat stelt hem in staat te corresponderen met Emma Goldman, Vanzetti, de anarchosyndicalisten van *Freedom*. Hij vertaalt Kropotkin (*Ethiek*; *De verovering van het brood*). In 1927 schrijft hij met zijn kameraden Shu Hullin en Jun Yi zijn eerste boek: *De anarchie en het vraagstuk van de praktijk*. Van 1927 tot 1929 verblijft hij op eigen kosten in Parijs, waar overigens de latere Chinese leiders Zhou Enlai en Deng Xiaoping hem waren voorgegaan. Daar verneemt hij dat zijn familie geruïneerd is en zijn studies (economie? Frans?) niet meer kan bekostigen. Hij sluit zich aan bij de anarchistische groep: daar leert hij persoonlijk Alexander Berkman en Emma Goldman kennen en Nettlau; hij ageert tegen de executie van Sacco en Vanzetti, de twee Italianen die in een schijnproces tegen het anarchisme in de Verenigde Staten ter dood zijn veroordeeld. Wellicht is Emma Goldman, die naast haar anarchistische propaganda ook lezingen geeft over de invloed van moderne romans en toneel op veranderingen in de samenleving (Strindberg) een van zijn inspiratoren om daadwerkelijk schrijver te worden. Zelf schrijft

hij dat zijn eenzaamheid als arm student hem daartoe had geïnspireerd. Hij kiest zijn pseudoniem Ba Kin (= Ba van Bakoenin en Kin van Kropotkin). Zijn eerste roman *Vernietiging* gaat over de revolutionaire beweging in China van de jaren 20; zijn volgende novellenbundel *Wraak* over de armoede en de klassenverschillen. Min of meer alle volgende romans hebben openlijk of bedekt revolutie en opstand als thema of onderwerp. Zij verschijnen in de twintig jaar tot de Chinese revolutie van 1949. Hieronder vallen de trilogieën *Stroomversnelling* (*Familie* 1931 – *Lente* 1938 – *Herfst* 1940) *Liefde* (*Mist* 1931 – *Hernieuwing* 1932 – *Bliksem* 1934, met een vervolg *Donder*. Het gaat hierbij vooral om liefde voor de toekomstige maatschappij), *Vuur* (1940, 1941, 1945) Daarnaast schrijft hij boeken over de eerste anarchisten in China (1928), over vrouwelijke Russische revolutionairen, Sacco en Vanzetti, de Spaanse revolutie van 1936. In 1945 vertaalt hij de verzamelde werken van Kropotkin.

In 1934 schrijft hij een autobiografie. Hij is dan dertig jaar, maar zijn bestaan wordt door de repressie van de Kwomintang steeds minder zeker. Tijdelijk vlucht hij naar Japan om Tsjang Kai Sjek te ontvluchten, en dat terwijl hij in 1931 had geprotesteerd tegen de invasie in Mandsjoerije. Als Japan dan ook aan China de oorlog dreigt te verklaren, keert hij terug naar zijn vaderland. Daar moet hij partij kiezen tussen de nationalisten van Tsjang Kai Sjek en het anti-japanse verzet van de communisten. Als die hem vragen zich aan te sluiten bij hun Pan-Chinese Schrijverbond weigert hij; de partij beschuldigt hem de eenheid van het front tegen Japan te verbreken. Het is de zestien jaar oudere Lu Xun, net lid geworden na enig aarzelen, die zijn onafhankelijkheid verdedigt. Zijn engagement tegen Japan is voor hem gelijk aan de strijd van de Spaanse revolutionairen van de CNT-FAI tegen de fascisten van Franco, dus is zijn aanvankelijk wantrouwen tegen de communisten niet ten onrechte. Hij besluit zich echter aan te sluiten als op 7 juli 1937 Japan China binnenvalt, omdat oorlog tegen de onderdrukking vóór gaat[5]. De trilogie *Vuur* beschrijft de slag om Shanghai en het Chinese verzet tegen Japan. Ba Kin zelf blijft buiten de bezetting, maar het isolement van de ballingschap eist ook zijn tol. In een roman *IJzige nacht* (1946) beschrijft Ba Kin hoe de oorlogssituatie een echtpaar, dat genoodzaakt is zijn toevlucht te zoeken op het platteland en in te wonen in de boerderij van de dominante schoonmoeder van de man, uiteengroeit.

VOLKSREPUBLIEK

Door zijn werk wordt Ba Kin erkend als een van de schrijvers van het revolutionaire China, wat ertoe leidt dat hij in de Volksrepubliek blijft als in 1949 het rode leger van Mao Sjanghai binnenvalt. Tot dan toe was hij anarchist gebleven, in 1946 had hij de volledige werken van Kropotkin vertaald; in maart 1949, twee maanden na de val van Peking, correspondeert hij nog met de CRIFA, de internationale anarchistische federatie, Daarna houden zijn contacten met de internationale anarchistische beweging op. Want in de Chinese Volksrepubliek belandt hij hoog in de top van het literaire establishment: hij wordt vice-voorzitter van de Bond voor Kunsten, lid van de Chinese schrijversbond, krijgt zelfs een regeringsfunctie op het gebied van cultuurbeleid. Anders dan Lenin schijnt Mao aanvankelijk niet zomaar tot anarchistenvervolging te zijn over-

gegaan. Sterker nog: Ba Kins werk wordt lange tijd erkend als verwoording van de revolutionaire geest die de Volksrepubliek moet inspireren. Van *Familie* en zijn andere romans worden theater- en filmversies gemaakt. Hijzelf wordt als schrijver uitgezonden om verhalen te maken over de Sovjetunie en het pas bevrijde Noord-Vietnam. Hoever is hij toen gegaan in zijn medewerking aan het partijapparaat? Zijn romans verschijnen namelijk in herziene versies: elke verwijzing naar de anarchie verdwijnt, zodat de lezer meent dat de schrijver het China van Mao had nagestreefd. In de eerste grote partijzuivering, de 'campagne tegen rechts' (1955-1956) geeft Ba Kin zijn vriend Xuefeng aan. Wanneer hij later over zijn eerste jaren in de Volksrepubliek zal worden geïnterviewd, zal hij verklaren dat zijn creativiteit werd gesmoord: hij beperkte zich tot vertalingen en journalistieke reportages.

Maar de zaken veranderen wanneer hij in 1956 reageert in de campagne 'laat honderd bloemen bloeien' en als vooraanstaand schrijver de persoonsverheerlijking kritiseert als 'een gevaar voor de volksrepubliek'. Voor zijn 'nonconformisme', dat overigens rechtstreeks tegen Mao is gericht, moet hij excuses aanbieden: zijn 'feodale afkomst' zou hem daartoe hebben aangezet. Dat neemt niet weg dat juist in dat jaar zijn *Verzameld Werk* verschijnt, zij het in een versie met wijzigingen die door de partij zijn aangebracht. Dat kon omdat Mao intussen met zijn 'grote sprong voorwaarts' zoveel chaos in de landbouw had veroorzaakt dat er hongersnoden ontstonden, met honderdduizenden doden. Daarom moest hij rond 1962 een dooi gedogen. Dit stelde Ba Kin, die weer in zijn functies in de Schrijversbond was hersteld, in de gelegenheid een verhandeling op te stellen tegen de bureaucratie en voor 'de moed en het verantwoordelijkheidsgevoel van schrijvers'. Maar daarmee had hij zijn lot verbonden aan de toenmalige hegemonie van Zhou Enlai en Liu Tsjau Tsji, waartegen Mao, met Lin Piau en zijn 'Bende van Vier' in 1956 de Culturele Revolutie organiseerde.

ZWIJGEN

Wanneer Ba Kin op 16 augustus in Peking optreedt als hoofd van een Chinese delegatie in een conferentie van afro-aziatische schrijvers, wordt hij door roodgardisten aangevallen en midden in de vergadering van al zijn functies in de schrijversbond ontzet. De 'tiran van de letteren', die met zijn 'giftig onkruid' alle schrijvers 'infecteert' wordt – zoals gebruikelijk – door roodgardisten in zijn huis 'gevisiteerd'. Al zijn kostbaarheden, dus ook zijn unieke anarchistische bibliotheek, worden vernietigd en zijn woning (tevens kantoor van de Schrijversbond!) blijft als een ruïne achter. Zelf wordt hij met zijn vrouw in het berghok ondergebracht, 'in een stal'. Voortaan moet hij op bevel van de Schrijversbond op haar kantoor de vloer aanvegen, koffie serveren of de toiletten schoonmaken. Op juni 1968 wordt 'de anarchist, die zich openlijk tegen kameraad Stalin had gekeerd' naar het stadion in Shanghai gesleept om daar knielend op glas zelfkritiek te leveren. Daar antwoordt hij: 'Jullie hebben jullie gedachten, ik de mijne en zelfs al zouden jullie me doden dan kunnen jullie dit niet veranderen'. Van 1970 tot 1972 wordt hij naar een werkkamp, 'de school van 7 mei' gestuurd om 'te leren van de boeren'. Zijn roman *Familie* wordt ook nergens genoemd als de Bende van Vier

in 1971 zelf een campagne tegen het confucianisme begint[7]. Zelf weet Ba Kin te overleven door kracht te putten uit een meegesmokkeld exemplaar van Dante's *Divina commedia*. Zijn vrouw, verstoten van elk medeleven, blijft in die stal – wordt ziek en is elk contact en elke medische verzorging ontzegd. In 1972 sterft zij aan kanker. Dat beschouwt Ba Kin als de ergste misdaad van de Bende.

Door tussenkomst van premier Zhou Enlai verbetert kort na de dood van zijn vrouw de situatie en mag hij voor het Schrijversbureau vertaalwerk verrichten, zij het onder censuur van de Bende. Het schrijfverbod, dat hem in 1968 formeel is opgelegd, duurt dan nog vijf jaar. In die periode bereidt hij de Chinese edities voor van de werken van Herzen en Toergenjev.

In 1976 sterft Mao en wordt de Bende van Vier ten val gebracht door de Eerste Tien An Men-opstand in Peking, de studentenopstand die zou leiden tot het aan de macht komen van Deng Xiaoping. Het jaar daarop wordt Ba Kin volledig gerehabiliteerd en in al zijn vroegere functies hersteld. Sterker nog: zijn werk wordt geëxporteerd, zij het in de herziene versies van 1958. In 1979 krijgt hij al zijn officiële functies in de schrijversbond terug en maakt hij weer reizen naar het buitenland. In dat jaar bezoekt hij Frankrijk, waar een begin wordt gemaakt met de vertaling van zijn werk voor Europees publiek. Maar de as van zijn door de absolute macht doodgekwelde vrouw blijft in zijn slaapkamer aanwezig en zal een rol spelen bij zijn verdere schrijverschap.

Want de dan 74-jarige grijsaard zal zijn pen weer opnemen om rekenschap te geven van zichzelf, zijn verleden en de situatie waarin hij zich op dat moment bevindt: hij schrijft korte verhalen en essais waarin hij zich rekenschap geeft van zijn anarchistisch verleden en zelfs afrekent met zijn rol als functionaris binnen de Volksrepubliek. Hij begint een serie columns onder de titel 'naar mijn pen mij ingeeft', die bestaat uit herin-neringen en impressies, en commentaren op westerse schrijvers, waaronder boven genoemde Dante en de Deense sprookjesschrijver Andersen, maar vooral in autobiografische context. En terwijl hij bedolven wordt onder eerbetoon doet hij als schrijver een steeds sterker beroep op zijn onafhankelijkheid. Hij ontvangt het Franse Legioen van Eer, de medaille van het volk van de Sovjetunie, de Fukuoka Cultuurprijs van Azië, hij wordt voorzitter van de schrijversbond, voorgedragen voor de Nobelprijs[8], geproclameerd tot Schrijver van het Chinese Volk. Maar daarmee neemt ook zijn onkwetsbaarheid toe: hij distantieert zich openlijker van het partijgezag. Hij bewerkstelligt dat zijn werk weer in de oorspronkelijke vooroorlogse edities wordt uitgegeven en vertaald. Hij haalt herinneringen op uit zijn anarchistische verleden en aan Emma Goldman. Hij betuigt in een open brief zijn steun aan de studenten van de tweede – zo bloedig neergeslagen –Tien An Men-opstand van 1989 (*Groet aan de studenten van de lente 1989*). Hij geeft eerbetoon aan zijn medeschrijver Shen Congwen, die onder de Volksrepubliek gezwegen had (*Ter herinnering aan een vriend,* 1989). In 1996 sluit hij zijn columns af met zijn herinneringen aan de Culturele Revolutie, dat tevens een pleidooi is voor een 'Museum' als reeds in Cambodja bestaat over de Killing Fields van Pol Pot. Opvallend hierbij is dat hij bepaalde kritiekpunten van de roodgardisten erkent, namelijk waar hij in de jaren '50 zelf had meegewerkt aan de centralisatie van de partij en aan persoonsverheerlijking. Maar dat doet aan zijn bezwering tegen die helse periode niets af, juist omdat hij het hele Maoïstische systeem – inclusief zijn eigen werk – als oorzaak ziet! Niemand spreekt hem tegen en hij wordt niet meer vervolgd.

Is het omdat de heersende kaste onmogelijk om de oude anarchist heen kan, die tot de 'grote drie' der Chinese schrijvers wordt getekend? Of kan men hem niet meer arresteren omdat hij dan al de gevangene van zijn eigen lichaam is geworden? Het boek over de culturele revolutie is zijn laatst bekende werk. Twee jaar tevoren is openbaar geworden dat zijn Parkinson zover gevorderd is dat hij niet meer zelfstandig kan leven. Het voorzitterschap van de schrijversbond, hem in 1996 toegekend, is dus niet meer dan een erebaan. Zijn dochter neemt voor hem alle honneurs waar en treedt als woordvoerder op: feitelijk heeft ze hem daarmee in het gareel. Langzaam gaat hij verder achteruit. Als hij in 1998 in een ziekenhuis in Shanghai wordt opgenomen, vraagt hij euthanasie aan – het wordt hem geweigerd. Zijn dood komt kort vóór zijn honderdeerste verjaardag op 17 oktober 2005.

Maar één ding is duidelijk. Zoals *Le Monde libertaire* schreef, is Ba Kin als anarchist gestorven[9]. Hij was gaan schrijven, omdat zijn anarchistische idealen hem daartoe dreven. Daarna is hij in de Volksrepubliek als schrijver, niet als anarchist geëerd – en gemarteld. En tenslotte heeft zijn schrijverschap hem opnieuw tot het anarchisme gebracht.

1) Ik heb twee edities van verhalen van Lu Xun, waarvan één in het Nederlands bij Meulenhoff, 1985, en een ander in het Engels uit Peking, 1972[3]. Van de laatste ontleen ik hier een tekst op de kaft, afkomstig van de vertaler van de Foreign Language Press. – (2) Ba Kin figureert in verschillende teksten als Pa Kin, Pa Tsjin, Ba Jin. Om redenen die uit de tekst zullen blijken hebben we voor Ba Kin gekozen. De oplettende lezers van de rubriek 'Bladeren' in *De AS* 152/153/154 zullen al weten waarom. Als volwassene had hij zich al Li Pei Kan of Li Fei Kan genoemd. Als Tsjang-Kai-Sjek censuur instelt, werkt hij nog onder schuilnamen als Wang Menhui, Huang Shuhui, Yiyi, Ouyang Jingshong. – (3) Manteau, 1986. – (4) De term voorspelt zijn bewondering voor Kropotkin, voor wie het begrip communisme gelijk stond met anarchie – althans voordat Lenin zijn partij tot communistisch verklaard had. – (5) Er zijn in verschillende anarchistische artikelen over Ba Kin vragen gesteld waarop hij als anarchist geen principieel antimilitaristisch standpunt heeft ingenomen, en de oorlog niet uit beginsel afwees. Voor Ba Kin was dat ondenkbaar, omdat hij zich van meet af aan tegen de Japanse agressie had gekeerd. Hierbij moet worden aangetekend dat er tijdens de Tweede Wereldoorlog, die snel zou volgen, ook geen enkel antimilitaristisch geluid is geweest bij de anarcho-syndicalisten in de Verenigde Staten. Daar werd het fascisme als het grootste kwaad voor de arbeidersklasse gezien en werd de lijn van de Spaanse strijd voortgezet. Ba Kin trok dus dezelfde conclusies als de Spaanse anarchisten tegenover hun vijanden: de gewapende verdediging tegen de onderdrukking was in overeenstemming met hun belangenstrijd. – (6) China had zich vanaf 1966 tegen de Sovjetunie gekeerd, toen Chroestsjov de wreedheden van Stalin onthulde en daarmee een soort van politieke dooi inleidde. – (7) Deze campagne was bedoeld om Lin Piau ten val te brengen en verdere verheerlijking van het Rode Boekje tegen te gaan. – (8) Wanneer het Nobelcomité in 2000 besluit de prijs toe te kennen aan een Chinees, wordt dat geen officiële schrijver van de Volksrepubliek. Men was bang zich zijn vingers te branden zoals was gebeurd bij de toekenning van de Sovjetschrijver Sjolochov, die in *Nieuw land onder de ploeg*, een meeslepende propagandaroman over de collectivisaties van de Oekraïne uit 1931, op schaamteloze wijze de daar door Stalin georganiseerde hongersnood maskeerde. Sjolochov was toen hij de Nobelprijs ontving ook lid van een staatscommunistisch schrijverscomité en gebruikte zijn positie om dissidenten te verketteren. – (9) *Le Monde libertaire*, hors-série nr. 29, 2205/2006, titelblad.

UTOPIE IN DE JUNGLE

Leven en werk van de mysterieuze B. Traven

Martin Smit

Vanaf halverwege de jaren twintig tot in de jaren zestig was B. Traven een zeer populair schrijver. Zijn romans en verhalen werden in tientallen talen vertaald en wereldwijd werden er miljoenen exemplaren van verkocht. Enkele romans zijn verfilmd, zoals Der Schatz der Sierra Madre *(als* The Treasure of the Sierra Madre, *door John Huston, 1948) en* Das Totenschiff *(1959), met in de hoofdrol Horst Bucholz. Toch wist niemand met zekerheid wie B. Traven nu eigenlijk was en decennia lang speurden vele onderzoekers naar de ware identiteit van de persoon die schuil ging achter deze naam. Tot op heden blijven de biografische gegevens van de auteur door raadsels omgeven en daardoor intrigeren. Voor zijn werk zijn echter weinig nieuwe lezers te vinden. Dat is jammer want niet alleen zijn de romans goed geschreven, maar ook de thema's in zijn werk blijken nog steeds actueel: strijd tegen dictaturen, tegen de staat, kapitalisme en onderdrukking, maar vooral de zoektocht van de mens naar zelfbeschikking en vrijheid.*

De romans van B. Traven[1] (verschenen tussen 1925 en 1960) spelen in een wereld van arbeiders zonder veel bestaanszekerheid, van zeelieden die ten dode lijken opgeschreven, van uitgebuite indianen, gevangen in een onwrikbaar, onderdrukkend systeem. Traven schetst de machinaties van het kapitalisme, de verpletterende raderen van de bureaucratie die het individu vermalen, en de eeuwige geldzucht en machtshonger van de mens ten koste van anderen. Hij levert fel kritiek op de autoritaire en hiërarchische structuren van staat, leger en kerk. Hij laat zien hoe deze fuctioneren en stelt regeringen, ambtenaren en gezaghebbers verantwoordelijk voor corruptie, uitbuiting en machtsmisbruik.

Voor Traven zijn staat en corruptie synoniem. Regeringen zijn overal hetzelfde, schreef hij in een essay[2], ze weerspiegelen altijd de onderdrukking van een deel van een volk door een ander deel van dat volk. Travens kritiek op staat, kerk en leger is anarchistisch: wil de mens tot volledige vrijheid komen, dan dienen deze te verdwijnen, ze staan immers ontplooiing van het individu in de weg. De mensheid heeft geen regeringen nodig. Die dienen uitgeschakeld te worden, vervolgt hij. Traven gebruikt hiervoor het woord 'elimineren'.

In zijn romans lijkt de macht van onderdrukkers en uitbuiters onaantastbaar, geworteld in traditie, in stand gehouden door repressie en geweld, onontkoombaar en onveranderbaar. Zijn hoofdfiguren, gevangen in dat vastgeroeste systeem, verzoenen zich met hun lot, ze accepteren hun miserabele positie bijna als vanzelfsprekend. Maar hoop op betere tijden en een natuurlijke drang naar vrijheid, houdt de hoofdpersonen van zijn romans in leven.

Ondanks hun slechte situatie, met weinig hoop op verandering, blijven de personen in zijn romans zoeken naar het geluk of naar een uitweg. In de meeste gevallen komt die er, al is de weg soms

lang, zoals in zijn zesdelige Caobacyclus (caoba is mahoniehout), die de geschiedenis van een opstand van Mexicaanse indianen beschrijft.

Mensen moeten hun werk- en leefomgeving zelf kunnen inrichten, vindt Traven. Dwang, geweld, onderdrukking en uitbuiting zijn obstakels die daarom bestreden moeten worden. In hun strijd voor een beter bestaan, komen de hoofdfiguren in Travens romans in opstand, soms individueel, soms gezamelijk: Gerard Gales, de hoofdpersoon in *Das Totenschiff*, slaagt erin te ontkomen aan een monotoon, mensonterend bestaan. In de Caoba-romans slagen indianen erin een voor hen ideale samenlevingsvorm te vestigen. In deze romans stelt de schrijver anarchistisch georganiseerde indianengemeenschappen op basis van gelijkheid, tegenover autoritaire onderdrukkende systemen. Zo geeft Traven aan waarnaar de mens zou moeten streven: onafhankelijkheid, zelfbeschikking en het in de praktijk brengen van het door Kropotkin bepleitte ideaal: geven naar vermogen, nemen naar behoefte.

Toch zijn de romans van Traven geen propagandawerken voor het anarchisme, het woord komt er zelfs niet in voor. Misschien dat de benaming 'utopische romans' het meest toepasselijk is. Traven probeert duidelijk te maken dat de mens van nature een vrijheidslievend wezen is, dat zich pas optimaal kan ontplooien in een samenleving waarin door zelfbestuur of directe democratie, de vrijheid van het individu is gewaarborgd. In de visie van Traven hebben Mexicaanse indianen een grote voorsprong op blanken, omdat zij die anarchistische uitgangspunten op natuurlijke wijze, al eeuwen in hun gemeenschappen in de praktijk brengen. De blanken hebben nog veel te leren, stelt Traven.

Door enerzijds zijn soms subtiele, dan weer onverbiddelijke kritiek op onderdrukkende systemen, en anderzijds zijn schetsen van een ideale samenlevingsvorm, vraagt hij de lezer eigenlijk een keus te maken. Waar de voorkeur van Traven ligt, is zonneklaar. Hij spreekt zich uit voor verandering, maar hij verheerlijkt zijn utopie allerminst. Pas na veel vallen en opstaan zal het ideaal gerealiseerd kunnen worden, maar dan is het de vraag of het in de praktijk ook functioneert.

Het werk van Traven verdient het niet om in de vergetelheid te raken. Zijn romans en verhalen zijn nog steeds goed leesbaar en de thema's die hij aansnijdt zijn actueel. Een groot deel van de bevolking in de derde wereld leeft nog steeds in armoede, heeft nauwelijks zeggenschap over eigen werk- en leefomstandigheden, in veel landen is kinderarbeid en kinderprostitutie een normaal verschijnsel. Het kolonialisme mag dan zijn verdwenen, maar het is vervangen door nieuwe structuren die op dezelfde leest zijn geschoeid. Neo-kapitalistische particuliere ondernemeningsvormen hebben bijvoorbeeld in India en Indonesië de rol van de oorspronkelijke machthebbers overgenomen en dwingen (delen van) de bevolking ten gunste van hun eigen gewin, mensonterend werk te verrichten. De slavernij op de Mexicaanse plantages in de jaren twintig, zoals die door Traven wordt beschreven, is inwisselbaar voor de huidige werkomstandigheden van miljoenen kinderen en volwassenen in vele derdewereldlanden. Travens maatschappijkritiek is toepasbaar op veel situaties in de wereld.

DODENSCHIP

Het eerste verhaal waarin dit tot uiting

komt is *Der Wobbly*, in 1925 in afleveringen verschenen in Duitsland, in het socialistische tijdschrift Vorwärts. De redaktie had het verhaal vanuit Mexico toegezonden gekregen. Afzender: B. Traven, adres: een postbus in Columbus, Tamaulipas, Mexico, verder geen gegevens.

Der Wobbly vertelt het verhaal van de Amerikaan Gerald Gales, lid van de IWW, de Industrial Workers of the World, bijgenaamd de Wobblies. Deze anarcho-syndicalistisch getinte vakbond had in het begin van de vorige eeuw honderdduizenden leden onder handwerkers, landarbeiders en fabrieksarbeiders in de VS en daarbuiten. Traven verhaalt hoe Gales (wellicht vernoemd naar het IWW-tijdschrift *Gale's International Monthly for Revolutionary Communism*) in Mexico van het ene baantje naar het andere zwerft, om uiteindelijk katoenplukker te worden. Gedetailleerd beschrijft hij de slechte arbeidsomstandigheden van de katoenplukkers en de daarmee gepaard gaande onvrede. Duidelijk wordt dat de bazen de eisen van de dagloners niet blijvend kunnen negeren: een opstand lijkt op handen. De sympathie van Traven ligt bij de onderdrukte arbeiders en bij hun strijd ter verbetering van de werkomstandigheden.

Traven blijkt in dit verhaal uitstekend op de hoogte van de leef- en arbeidsomstandigheden van bij de IWW aangesloten arbeiders. Tijdens de grote 'heksenjacht'op 'rood' in de VS – in het begin van de jaren twintig – trokken veel IWWers naar elders: Mexico, Chili of Peru. Ze werkten daar als houthakker, cowboy, zeeman, katoenplukker of in de olie-industrie.

Traven benadert de indiaanse cultuur in Mexico in dit boek nog enigszins afstandelijk. Hij plaatst het 'geciviliseerde' Mexico – een corrupte dictatuur gesteund door de VS en diverse Europese landen – tegenover eerlijke en integere indianengemeenschappen, politiek en sociaal georganiseerd op voor allen acceptabele regels, waarbij een ieder verantwoording aflegt aan de gemeenschap. Een utopisch thema wat hij later in de Caoba-cyclus meer zou uitwerken.

Ernst Preczang, redacteur van de linkse uitgeverij Büchergilde Gutenberg in Berlijn, raakte geboeid door het verhaal in *Vorwärts*. Hij achterhaalde het adres van Traven in Mexico en bood hem aan *Der Wobbly* in boekvorm uit te geven. Traven antwoordde dat hij het verhaal liever wilde uitbreiden voordat het als boek zou verschijnen, maar dat hij Preczang wel een andere roman getiteld *Das Totenschiff*, kon leveren. Preczang antwoordde dat de uitgeverij het boek zonder meer wilde uitgeven.

Das Totenschiff verscheen in 1926. Opnieuw is Gales de hoofdpersoon. Zijn schip is zonder hem vertrokken uit de haven van Antwerpen, waardoor hij zijn papieren is kwijtgeraakt. Zonder zijn monsterboekje is hij niemand, hij kan nergens aanmonsteren en zijn Amerikaanse consul wil hem niet helpen. De Belgische gendarme schuift hem af over de Nederlandse grens. Eenmaal in Rotterdam vindt hij geen schip waarop hij kan gaan werken. De Rotterdamse politie pakt hem op en zet hem bij Roosendaal weer over de grens.

Uiteindelijk weet Gales aan te monsteren op een soort varend wrak. Bemanning en schip zijn door de rederij voorbestemd om ten onder te gaan, teneinde de verzekeringsgelden te kunnen innen. Op het 'dodenschip' de Yorikke – symbolisch voor de uitbuiting in de westerse samenleving – werkt Gales als kolentremmer. De werkomstandigheden aan boord zijn mensonwaardig en niemand bekommert zich om het welzijn van de scheepslui. De monotonie van iedere dag en het zware, smerige werk, doen bemanning tijd en plaats vergeten. Onderling klagen de mannen, maar ze weten dat ze met het werk niet kunnen stoppen. Het is werken om te overleven, maar het einde lijkt onherroepelijk vast te staan. Het boek laat zien hoe mensen langzaam lijken te berusten in hun ellendige situatie. De uitweg die zij zoeken is puur individueel, van solidariteit is weinig sprake. Hier is Traven nog de individueel-anarchist in de traditie van Max Stirner, auteur van *Der Einzige und sein Eigentum* (1844). Volgens Stirner moet de mens zich bevrijden van iedere dwang, van staat, van God en van de gemeenschap. Wanneer ieder individu voor zichzelf strijdt, komt iedereen tot maximale ontplooiing. Er kan niets boven het individu staan, ook niet het gemeenschappelijke van een communistische samenleving, want ook dan zou het individu immers ondergeschikt zijn.

De gedetailleerde wijze waarop Traven in *Das Totenschiff* problemen van iemand zonder papieren beschrijft en het werk van een kolentremmer, deden literatuurcritici later vermoeden dat Traven hier zijn eigen ervaringen te boek stelde.

De roman was een enorm verkoopsucces en in 1926 verscheen ook *Der Wobbly* – met als nieuwe titel *Die Baumwollpflücker*, bij het Büchergilde, in een ongekend hoge oplage. Een gewone titel van de uitgeverij had gewoonlijk een oplage van tienduizend exemplaren, maar de Traven-boeken bereikten in meerdere drukken later oplages van honderdduizend exemplaren.

IDEALISERING

Na *Das Totenschiff* en *Die Baumwollpflücker* volgden in rap tempo meer romans: *Der Schatz der Sierra Madre* (1927), *Die Brücke im Dschungel* (1929) en *Die weisse Rose* (1929). Daarnaast verscheen het reisboek *Land des Frühlings* (1928), een verslag van een wetenschappelijke expeditie door de provincie Chiapas, met honderden door de auteur genomen foto's.

Der Schatz der Sierra Madre is het verhaal van drie avonturiers die op zoek gaan naar goud. In wat op het eerste gezicht een gewone avonturenroman lijkt, laat Traven zien hoe de zucht naar rijkdom rare dingen met mensen kan doen. Ze worden achterbaks en gemeen. Vriendschap gaat ten onder aan eigenbelang en hebzucht. Eén van de goudzoekers vindt uiteindelijk het ware geluk. Niet door goud te bezitten, maar door opgenomen te worden in een indianendorp, waar hij liefde vindt, wederzijds respect, ware vriendschap en gelijkheid onderling. Travens idealisering van de indianengemeenschappen begint hier voor het eerst vorm te krijgen.

In *Die Brücke im Dschungel* breidt hij dit thema uit. Gerard Gales is ditmaal slechts de beschrijvende toeschouwer. Hij vertelt hoe een indianendorp omgaat met de ontdekking en verwerking van de verdrinkingsdood van een kind uit het dorp. Weer idealiseert Traven hier de samenlevingsvorm van indianen en houdt hij de lezer voor dat 'de blanken' hier nog wat van kunnen leren.

Dat een dergelijke ideale indianengemeenschap ook bedreigd kan worden, beschrijft hij in zijn volgende roman *Die*

weisse Rose. Het boek is een felle aanval op het kapitalisme. Een idyllische dorpsgemeenschap van indianen valt ten prooi aan de kwalijke praktijken van een Amerikaanse oliemaatschappij en gaat ten onder aan bedrog, moord en doodslag.

Na de machtovername door de nazi's, was het Büchergilde gedwongen uit Duitsland te vertrekken. Na mei 1933 werden de boeken van Traven in Zürich gepubliceerd. Tussen 1930 en 1940 verscheen zijn zesdelige Caoba-cyclus: *Der Karren* (1931), *Regierung* (1931), *Der Marsch ins reich der Caoba: Ein Kriegsmarsch* (1933), *Die Troza* (1936), *Die Rebellion der Gehenkten* (1936) en *Ein General kommt aus dem Dschungel* (1939). Door onenigheid tussen Traven en zijn uitgever, verscheen deze laatste titel niet bij het Büchergilde, maar bij de Amsterdamse uitgever Allert de Lange. Deze uitgeverij had een belangrijke afdeling exil-literatuur opgebouwd, waarin vele uit Duitsland gevluchte schrijvers in hun eigen taal werden gepubliceerd, waaronder Joseph Roth en Bertold Brecht.

CAOBA (MAHONIEHOUT)

In de Caoba-romans beschrijft Traven de bureaucratie in de Mexicaanse samenleving in het begin van de twintigste eeuw, de vreselijke omstandigheden waaronder arbeiders – veelal indianen – werken op plantages waar ze mahoniebomen moeten hakken. Door schulden gedwongen, sluiten arbeiders wurgcontracten af met de bazen van de plantages, waarmee zij zichzelf en hun familie voor generaties tot slavernij veroordelen. Op legale wijze ontsnappen aan het systeem, is vrijwel onmogelijk.

De reeks is een onverholen kritiek op dictatuur, militarisme, staat, bureaucratie, regeringen en ambtenaren. Traven beschrijft nauwgezet het verschijnsel onderdrukking en geeft aan welke tragedies dat in een mensenleven kan veroorzaken. Hij komt op voor de positie van de onderdrukten en beschrijft de strijd van indianen in Mexico voor erkenning en zelfbeschikking. In soms cynische bewoordingen wroet hij aan de pijlers van het kapitalistische systeem, door dit op absurdistische wijze neer te zetten. Daarmee legt hij het geraamte van het systeem bloot en geeft hij aan dat een dergelijk systeem niet eeuwig stand kan houden. De door Traven beschreven onderdrukking leidt weliswaar tot een opstand van de indianen, maar daarmee is het ideaal nog niet bereikt. Hun leef- en werkomstandigheden hebben hun zelfbewustzijn bevorderd en de kiem gelegd voor zelfbeschikking, maar wanneer de tirannen eenmaal zijn verdreven, wacht in de coulissen nog een desillusie, zo blijkt in *Ein General kommt aus dem Dschungel*.

De Caoba-cyclus speelt tijdens de dictatuur van de Mexicaanse president Porfirio Diaz (van 1870 tot 1911) en de Mexicaanse revolutie tussen 1910 en 1920. Traven noemt deze feiten echter niet met name. Daardoor krijgen deze romans een tijdloos karakter en krijgt zijn maatschappijkritiek een universele lading en betekenis. De indianenopstand in de Caoba-cyclus roept echter duidelijke vergelijkingen op met de strijd (1910/1911) van de indianenlegers van boerenleider Emiliano Zapata. De Zapatista's kwamen op voor hun eeuwenoude rechten op grond en water, die door de dictatuur waren vertrapt. Het motto van de Zapatista's, '*¡Tierra y libertad!*' (Land en vrijheid!), is ook de strijdkreet van de indianen in de Caobaromans. Met deze uitroep eindigt ook *Ein General kommt aus dem Dschungel*.

Het idee voor een reeks romans over een indianenopstand, moet bij Traven opgekomen zijn toen hij in 1926/1927 als medewerker van een wetenschappelijke expeditie, de Mexicaanse provincie Chiapas bezocht. De bevindingen van zijn reis resulteerden in het reisverslag *Land des Frühlings* (1928). Traven leefde aanvankelijk in de overtuiging dat de Mexicaanse revolutie de positie van indianen in het land aanzienlijk had verbeterd, maar dat was een illusie, zo constateerde hij in Chiapas. In de jungle bleek nog steeds sprake van slavernij, en uitbuiting en onderdrukking waren aan de orde van de dag. De Caobacyclus kan beschouwd worden als een beschrijving van het verloop van de Mexicaanse revolutie zoals Traven die graag had gezien. Maar men kan de romans ook zien als een oproep aan de Europese volken om tegen dictatuur en fascisme in opstand te komen.

In het werk van Traven zijn weinig verwijzingen te vinden naar de actuele politiek van voor de Tweede Wereldoorlog, maar in essays en brieven sprak hij zich daar wel over uit. Hij keerde zich fel tegen nazi-Duitsland (Door sommige historici is beweerd dat *Die weisse Rose*, de verzetsgroep van Sophie en Hans Scholl, vernoemd is naar het boek van Traven. Zeker is dat Hans Scholl in ieder geval het boek kende), tegen de macht van de kerk in Mexico en hij steunde de opstand van Augusto Sandino in 1932 in Nicaragua tegen de Amerikaanse bezetter. In 1938 sloeg hij een uitnodiging van de CNT af om naar Spanje te komen, om tijdens de sociale revolutie in Catalonië de arbeiders tot morele steun te kunnen zijn. In een uitgebreide brief aan de Spaanse arbeiders (verschenen in *Solidaridad Obrera* – het dagblad van de CNT – van 28 mei 1938, in Nederland gepubliceerd in *De Syndicalist* van 9 juli 1938), verklaarde Traven zich solidair met de 'heldhaftige' strijd van de Spaanse arbeiders tegen 'het fascistisch beest'. Hij stelde een gedeelte van zijn bibliotheek ter beschikking aan 'de Spaanse kameraden': 'Alles is nuttig voor onderricht in scholen, kazernes, loopgraven en ziekenhuizen'. Vóór december 1938 moeten toch de Spaanse arbeiders de strijd kunnen winnen, stelde hij nog optimistisch.

CROVES

In Nederland werden bijna alle romans van Traven in de jaren dertig gepubliceerd door De Arbeiderspers. *De katoenplukkers* verscheen in 1931, *Het doodenschip* eveneens. *De witte roos* volgde in 1932. Van de Caoba-cyclus gaf De Arbeiderspers echter maar vijf delen uit: *Regeering* (Regierung) in 1934, *De ossenkar* (Die Karren) in 1935, *Mahoniehout* (Die Troza) in 1937, *Modesta* (Die Rebellion der Gehenkten) in 1938. *Een generaal uit de wildernis* (Ein General kommt aus dem Dschungel), verscheen pas in 1958. *Der Marsch ins Reich der Caoba* ontbrak nog in de reeks en werd uiteindelijk als *De mars naar het oerwoud in* 1976 in het Nederlands vertaald[3]. *De schat in de Sierra Madre* verscheen in 1948. *De brug in het oerwoud* (1959) en *Aslan Norval* (1961) kwamen uit bij Uitgeverij Wereldbibliotheek[4].

In de jaren dertig was Traven een veelgelezen schrijver in Europa, met name onder de arbeidersbevolking. Dat is opmerkelijk want Traven schreef niet over de arbeidsomstandigheden van Europese arbeiders, maar voornamelijk over Mexicaanse indianen. Gezien zijn populariteit, moeten lezers toch iets pro-

letarisch in het werk herkend hebben. Velen verzochten het Büchergilde om meer informatie over de auteur, maar in correspondentie met de uitgever weigerde de schrijver een foto op te sturen en gaf hij slechts summiere biografische gegevens. Hij beweerde diep in de Mexicaanse jungle in een hut te wonen en daar onder moeilijke omstandigheden zijn romans te schrijven. Soms ben ik maanden van de buitenwereld afgesloten, schreef hij aan Ernst Preczang. Vragen over zijn achtergrond achtte hij niet van belang. Mijn werk is belangrijk, deelde hij mee, niet mijn persoon. Hij ontkende Duitser te zijn en beweerde dat zijn Duitstalige manuscripten vertalingen waren van oorspronkelijk in het Engels geschreven werk. Brieven aan de uitgever werden slechts ondertekend met de getypte letters B. Traven. Een enkele keer ondertekende hij met een handgeschreven T.

Omdat Traven zo geheimzinnig deed, is over zijn identiteit veel gespeculeerd. Decennia lang is er gespeurd naar zijn verleden en achtergrond, waarbij diverse theorieën de ronde deden. Volgens sommigen zou hij de schrijver Jack London kunnen zijn. Deze was weliswaar in 1916 overleden, maar mogelijk had hij zijn dood in scene gezet en leefde hij anoniem in Mexico. Anderen beweerden dat hij de tijdens de Mexicaanse revolutie verdwenen schrijver Ambrose Bierce zou zijn, of misschien zelfs wel de Mexicaanse president. Mogelijk zou hij helemaal niet bestaan, en zouden zijn boeken door een collectief worden geschreven.

Na het laatste deel van de Caoba-cyclus, *Ein General kommt aus dem Dschungel* (1939), duurde het ruim twintig jaar voordat Traven weer een roman zou publiceren. In 1960 verscheen *Aslan Norval*, maar dit boek wordt als een vreemde eend in de bijt gezien: inhoud en schrijfstijl wijken geheel af van het eerder verschenen werk. Of dit boek ook werkelijk van dezelfde auteur is als de titels uit de jaren twintig en dertig, wordt door velen betwijfeld.

In de jaren dertig verschenen enkele boeken van Traven in de VS, echter zonder veel succes. Pas in de jaren vijftig en zestig verscheen Traven bij grote uitgeverijen in de VS en ook in Mexico. Deze Engelstalige versies waren geen rechtstreekse vertalingen uit het Duits, maar herziene versies, waarbij gedeeltes werden weggelaten, herschreven of toegevoegd. Zo is de Amerikaanse uitgave van *The Death Ship* vijfenzeventig pagina's langer dan de Europese versies. Voor de vertalingen en bewerkingen waren verantwoordelijk de vertaalster Esperanza López Mateos en ene Hal Croves. Bij hen berustte het copyright. López Mateos was een zus van de Mexicaanse politicus Adolfo López Mateos, later president van Mexico (1958-1964). Hal Croves presenteerde zich als zaakwaarnemer van Traven. Amerikaanse uitgevers konden niet rechtstreeks met Traven corresponderen, alle contacten liepen via deze Hal Croves. Traven zelf was nooit te spreken en bleef onbereikbaar. Met mededelingen als 'Traven is op reis in de Mexicaanse jungle' of 'hij is net vertrokken naar Europa', hield Croves belangstellenden op afstand.

Toen regisseur John Huston in 1947 in Mexico City was om de verfilming van *The Treasure of the Sierra Madre* (met Humphrey Bogart en met Walter Huston, de vader van de regisseur, in de hoofdrollen) voor te bereiden, wilde hij graag met Traven eventuele scriptwijzigingen bespreken. Traven meldde echter dat hij ziek was en schreef Huston dat alle zaken met betrekking tot de film met Hal Croves besproken konden worden. Op de filmset was Croves aanwezig als 'technical advisor' (zo staat hij ook op de aftiteling van de film). Huston besprak met hem allerlei details over het script, zonder dat Croves met iemand zichtbaar ruggespraak hield. De suggesties van Croves voor de film, bleken een zeer gedetailleerde kennis van het werk van Traven te verraden. Huston vertelde later dat hij er niet aan twijfelde dat Croves en Traven één en dezelfde persoon waren.

The Treasure of the Sierra Madre was een zeer succesvolle productie, die in 1949 drie Oscars toebedeeld kreeg. Met het succes van de film, steeg ook de belangstelling voor B. Traven. De tijdschriften *Time* en *Life* publiceerden artikelen over de mysterieuze identiteit van de auteur. Hoewel Traven meerdere malen had laten weten dat niet zijn persoon belangrijk was, maar zijn werk, ging de aandacht van menig journalist vooral uit naar zijn identiteit. Het gerucht ging dat *Life* een beloning van drieduizend dollar had uitgeloofd voor diegene die het raadsel van de geheimzinnige Traven kon oplossen.

RET MARUT

Begin jaren zestig wist de Mexicaanse journalist Luis Spota, door het omkopen van postbeambten, op slinkse wijze voor Croves bestemde post te bemachtigen. Op basis van inhoud en adressering, stond voor Spota onomstotelijk vast dat Croves en Traven dezelfde persoon moesten zijn. Spota wist in Mexico City contact te maken met Croves, maar eenmaal met Spota's bewering geconfronteerd, werd Croves woedend en weigerde hij Spota nog verder te woord te staan. *Stern*-journalist Gerd Heidemann (die in de jaren tachtig een dubieuze rol zou spelen in de zaak van de vervalste Hitler-dagboeken) pikte het spoor van Spota op en wist Croves te spreken te krijgen. Deze gaf toe het werk van Traven goed te kennen, maar ontkende de schrijver zelf te zijn.

Journaliste Judy Stone van het Amerikaanse tijdschrift *Ramparts* mocht Croves in 1967 thuis opzoeken en interviewde hem enkele malen. Croves speelde ook tegenover haar de rol van zaakwaarnemer en kenner van het werk van Traven, maar op geen enkel moment gaf hij toe Traven te zijn. Tot verbazing van Stone zei Croves bij hun eerste ontmoeting: 'Forget the man. What does it matter if he is the son of a Hohenzollern prince?', daarmee verwijzend naar geruchten dat Traven een buitenechtelijke zoon van de Duitse keizer Wilhelm II zou zijn.

Enerzijds leek Traven iedere speculatie over zijn identiteit te willen ontzenuwen, dan weer leek hij bewust de geheimzinnigheid rond zijn persoon in stand te willen houden. In het door het Büchergilde Gutenberg uitgegeven tijdschriftje *BT* (B. Traven)-*Mitteilungen* (1951-1960) werden geruchten over Travens identiteit weersproken, maar ook nieuwe vragen opgeroepen. Zo verklaarde Traven dat hij van Noors-Amerikaanse afkomst was en in 1880 in San Francisco was geboren. Dit is echter een oncontroleerbaar gegeven, omdat bij de grote aardbeving van 1906 alle burgerlijke standgegevens van San Francisco verloren zijn gegaan.

In 1951 maakte Travens vertaalster Esperanza López Mateos om onbekende redenen een einde aan haar leven. Vanaf 1954 werden Travens zaken behartigd

door de Mexicaanse Rosa Elena Lujan. Bij haar en bij Hal Croves berustte voortaan het copyright van de romans. In 1957 huwde zij Croves en in 1959 vergezelde ze hem toen deze in 1959 Duitsland bezocht, om de première bij te wonen van de Duitse verfilming van *Das Totenschiff* (regie: Georg Tressler, in de hoofdrol Horst Bucholz). In een hotel in Berlijn registreerde Croves zich als B. Traven Torsvan, zo bleek later.

In 1966 kwam er enige duidelijkheid over Travens identiteit, dankzij de Duitse literair-historicus Rolf Recknagel, die het resultaat van zijn speurtocht naar Traven publiceerde in *B. Traven: Beiträge zur Biografie des B. Traven*. Traven doet zich niet alleen voor als Croves, stelde Recknagel, maar ook zou hij T(raven) Torsvan zijn, een 'Noorse ingenieur' die in 1926 deel had uitgemaakt van een wetenschappelijke expeditie door Chiapas in Mexico. Het meest opzienbarende was echter dat Recknagel vermoedde dat Traven de in 1922 verdwenen Duitse revolutionair Ret Marut zou zijn. Weliswaar was dat gerucht eerder opgedoken, maar Recknagel meende door tekstvergelijking van de publicaties van Traven en van Marut, en door vergelijking van foto's van Croves, Torsvan en Marut, het bewijs te kunnen leveren. Opvallend was dat de gegevens die Recknagel boven tafel haalde over de levens van Marut, Traven en Croves, in chronologie nauwkeurig op elkaar aansloten.

In 1969 bleek dat Recknagels bevindingen juist waren. In Mexico City werd door Rosa Elena Lujan bekend gemaakt dat de schrijver B. Traven was overleden. Alle officiële papieren van haar man, ook die van de aan hem in 1951 toegekende Mexicaanse nationaliteit, bleken op naam te staan van Traven Torsvan (maar ook: Traves Torsvan), geboren in 1890 in Chicago, zoon van Burton Torsvan en Dorothy Croves. Traven had eerder gesteld dat hij als Berick Torsvan in Chicago geboren was. Croves en Traven waren één en dezelfde persoon, stelde Rosa Elena Lujan in haar verklaring. Van Croves bestonden geen officiële papieren. Maar Traven was, zo benadrukte zij, inderdaad de anarchistische revolutionair Ret Marut, die rond 1920 in Duitsland actief was geweest. Na alle speculaties over zijn identiteit wilde Traven dat deze gegevens pas na zijn dood officieel bekend zouden worden gemaakt.

FEIGE

In 1977 werkte BBC-journalist Will Wyatt aan de voorbereiding van een documentaire over B. Traven. Omdat Wyatt aanwijzingen had dat Traven – toen nog de revolutionair Ret Marut – in 1923 enige tijd in Londen had vertoefd, liet hij intensief speurwerk verrichten in overheidsarchieven. Mogelijk had Marut, als actief revolutionair, immers de aandacht van politie of geheime dienst getrokken. Uit stukken bleek dat Marut in 1923 in Londen was aangehouden, nadat hem de toegang tot Canada was geweigerd en hij tevergeefs had verzocht toegelaten te worden tot de VS. Op de vraag naar zijn werkelijke identiteit, had Marut in diverse verhoren telkens een andere naam gegeven. Wyatt probeerde alle door hem genoemde namen na te trekken. Slechts één van de namen bleek ook daadwerkelijk te traceren: Hermann Albert Otto Maksimilian Feige, geboren in 1882 in Schwiebus in Duitsland (het huidige Schwiebodzin in Polen). De geboortedatum verschilde slechts enkele dagen van de datum die Marut in Londen als de zijne had opgegeven. Had Wyatt met deze ontdekking het raadsel Traven/Marut opgelost?

Feige was de buitenechtelijke zoon van een baksteen- of tegelbakker en een fabrieksarbeidster, ontdekte Wyatt. Op vragen naar zijn ouders had Marut in Londen ook deze beroepen genoemd. De jonge Feige had in zijn jeugd belangstelling voor politiek, maar in het kleine dorp waar hij woonde, kon hij met zijn socialistische opvattingen niet uit de voeten. In 1907 verliet hij het ouderlijk huis, hij keerde er nooit terug. Vanuit Londen stuurde hij in 1923 nog een ansichtkaart met de mededeling dat hij in de problemen zat, dat was het laatste wat de familie van hem hoorde.

Na zijn vrijlating in Londen in 1923, monsterde Marut aan op het Noorse schip de Hegre, maar op de bewaard gebleven monsterrol is zijn naam doorgekrast. Vermoedelijk vond Marut later werk op een ander schip en slaagde hij er op die manier in naar Mexico te ontkomen.

Maar was Marut/Croves/Traven ook werkelijk Feige? Foto's van de jonge Feige vertonen een opvallende gelijkenis met de latere Marut/Croves/Traven. Wyatt wist in Duitsland een jongere broer en zus van Feige op te sporen. Geconfronteerd met foto's van Croves, meenden zij hun verdwenen broer te 'herkennen': een mooie ondersteuning van Wyatts theorie, maar natuurlijk geen waterdicht bewijs.

Literair-historicus Karl S. Guthke kwam in 1991 met een voortreffelijke studie over leven en werk van Traven: *B. Traven, Biographie eines Rätsels.* Guthke gelooft niet in de 'oplossing' van Wyatt. Mogelijk kende Marut Feige uit hetzelfde dorp, stelt Guthke. Wellicht heeft Marut gegevens over Feige uit zijn hoofd geleerd en zich als Feige kunnen voordoen, vervolgt hij. Een dergelijke verklaring lijkt echter vergezocht. Guthke komt vervolgens met de theorie dat Marut de zoon zou zijn van een Duits toneelspelersechtpaar dat vaak in de Verenigde Staten optrad. Op één van hun reizen zou hun zoon geboren zijn. Hoewel hij met enige aanwijzingen komt die deze theorie zouden kunnen ondersteunen, weet hij geen echt bewijs te leveren. Tegenover de theorie van Wyatt steekt die van Guthke zwak af, al is Travens bewering dat hij in de VS geboren was en later naar Duitsland gegaan zou zijn, in dit verband wel opmerkelijk.

Wyatt probeerde vervolgens zijn Feige-theorie, die inmiddels bij velen ingang had gevonden, te laten bevestigen. Een deskundige van de universiteit van Manchester, gespecialiseerd in veranderingen in het menselijk gelaat en werkzaam voor justitie, onderzocht op verzoek van Wyatt de foto's van Feige, Marut en Croves, zonder dat Wyatt meedeelde om wie het ging. Na vergelijking en meting van speciale kenmerken van neus en oren, was de conclusie van de deskundige: het gaat hier absoluut om één en dezelfde persoon.

ZIEGELBRENNER

Ret Marut was oorspronkelijk toneelspeler. In Duitse toneelalmanakken van rond 1910 is zijn naam hier en daar te vinden, maar zijn toneelcarrière was niet succesvol. Hij stopte met acteren en publiceerde onder het pseudoniem Richard Maurhut de novelle *An das Fräulein von S…* , waarvoor zijn vriendin Irene Mermet als uitgeefster fungeerde. Vanaf 1917 gaf hij in München het anarchistische tijdschriftje *Der Ziegelbrenner* (De Baksteenbakker) uit. Het had het formaat en de kleur van een

baksteen, naar vorm en inhoud gemodelleerd naar het éénmanstijdschrift *Die Fackel* van Karl Kraus uit Wenen. Was de naam mogelijk een verwijzing naar het beroep van de vader van Feige: baksteenbakker? Tussen 1917 en 1921 verschenen veertig nummers (vaak meerdere nummers in één bundel, in totaal dertien uitgaves). In in het colofon van bijna ieder nummer staat: 'Besuche wolle man unterlassen, er ist nie Jemand anzutreffen. Fernsprecher haben wir nicht.' (Gelieve ons niet te bezoeken, er is nooit iemand thuis. Wij hebben geen telefoon). Hier lijkt de toekomstige Traven al aan het woord.

Marut was uitgever en samensteller van *Der Ziegelbrenner*. Hij schreef het tijdschrift in zijn eentje vol, maar het vermoeden bestaat dat zijn beste vriend, de kunstenaar Franz Seiwert ook enkele bijdragen heeft geleverd. In zijn artikelen keerde Marut zich tegen het militarisme en tegen de staat. Hij verdedigde de rechten van het individu en hoopte op een wereldrevolutie. In veel artikelen is duidelijk de invloed van werk en denken te ontdekken van Max Stirner en diens invloedrijke geschrift *Der Einzige und sein Eigentum*. Maar ook literatuur en poëzie kregen aandacht in Der Ziegelbrenner. Het voorlaatste nummer werd geheel gevuld met het door Marut geschreven sprookje Khundar, wat de neergang beschrijft van de oude Europese normen en waarden.

Tijdens de Beierse Radenrepubliek van 1919 – waarin anarchist en dichter Erich Mühsam en de anarchist Gustav Landauer vooraanstaande rollen speelden en met wie Marut samenwerkte – bood de Revolutionäre Zentralrat Marut de positie van hoofd van de pers aan, maar Marut sloeg dit af. Hij kreeg de leiding van de censuur op kapitalistische dagbladen en schreef een *'Sozialisierungsplan für die Presse'*, een ontwerp voor de onteigening van de burgerlijke pers. Evenals de door hem bewonderde Karl Kraus, die vanaf 1899 zijn *Die Fackel* in Wenen in zijn eentje volschreef, had Marut een grondige afkeer van de burgerlijke pers en journalisten. Wie revolutie wil, moet beginnen met de pers de nek om te draaien, zo herhaalt hij in *Der Ziegelbrenner*. Immers in handen van, of gekneveld door het gevestigde gezag, zijn kranten een machtig wapen ter beïnvloeding van de publieke opinie, en journalisten zijn handlangers daarvan.

De sociaal-democratische troepen van de republiek Weimar maakten een gewelddadig einde aan de Radenrepubliek. Gustav Landauer werd op 2 mei 1919 vermoord en Ret Marut werd gearresteerd. Vlak voor zijn terdoodveroordeling wegens hoogverraad, wist Marut echter te ontsnappen. In zijn tijdschrift publiceerde hij later een gedetailleerd verslag van zijn arrestatie en ontsnapping. Hij publiceerde nog enkele nummers van *Der Ziegelbrenner* vanuit Berlijn en Wenen. Het laatste nummer verscheen in december 1921.

In de jaren daarna werd Marut in Duitsland nog steeds gezocht. Contact met kameraden was voor hem nauwelijks meer mogelijk en van een revolutionaire situatie in Duitsland kon niet meer gesproken worden. Waarschijnlijk moet Marut daarom besloten hebben Europa te verlaten.

In 1922 ontving Erich Mühsam vanuit Rotterdam het laatste levensteken dat ooit van Ret Marut is vernomen, een ansichtkaart met de tekst: '*Binnen een paar uur stap ik op een schip dat me de oceaan overbrengt, en dan besta ik niet meer*.'

Voor zijn rol tijdens de radenrepubliek was Mühsam tot vijftien jaar cel veroordeeld. Toen hij in 1924 vervroegd vrij kwam, zette hij het tijdschrift *Fanal* op. In 1927 plaatste hij hierin een oproep: *'Weiss keiner der Leser des* Fanal, *wo der Ziegelbrenner geblieben ist? Ret Marut, Genosse, Freund, Kampfgefährte, Mensch, melde dich, rege dich, gib ein Zeichen, dass du lebst, dass du der Ziegelbrenner geblieben bist. (…) Wir brauchen dich. Wer kennt den Ziegelbrenner? Wer von den Lesern des* Fanal *weiss, wo Ret Marut zu finden, zu erreichen ist? Wer seinen Verbleib ermitteln kann, stelle ihm dies Heft* [Fanal] *zu. Viele fragen nach ihm, viele warten auf ihn. Er ist gerufen.'* ('Weet iemand van de lezers van *Fanal*, waar de Ziegelbrenner gebleven is? Ret Marut, kameraad, vriend, medestrijder, mens, meld je, laat van je horen, geef een levensteken, laat horen dat je de Ziegelbrenner bent gebleven. […] We hebben je nodig. Wie kent de Ziegelbrenner? Wie van de Fanal-lezers weet waar Ret Marut te vinden, te bereiken is? Wie zijn verblijfplaats te weten kan komen geve hem dit nummer [van Fanal]. Velen vragen naar hem, velen wachten op hem. Wij doen een beroep op hem.').

Er kwam geen respons. Niet lang daarna kwam Mühsam in aanraking met het werk van B. Traven. In de schrijfstijl meende hij iets herkenbaars te bespeuren. In samenwerking met de bekende Duitse anarchist Rudolf Rocker vergeleek en onderzocht Mühsam teksten en taalgebruik van Marut en Traven. Hoewel Mühsam het niet kon bewijzen, vermoedde hij dat Marut en Traven dezelfde persoon moesten zijn. Vermoedens die door het onderzoek van Recknagel in de jaren zestig werden ondersteund, en werden bevestigd door de verklaring van Rosa Lujan.

ERLEBNISTRÄGER

Voor een auteur die aan de inhoud van zijn werk alle belang hechtte, en verkondigde dat zijn biografische gegevens niet belangrijk waren, moet het ironisch zijn, tenslotte te constateren dat de aandacht van velen juist uitging naar hemzelf en dat zijn werk daaraan ondergeschikt leek te worden. Anderzijds heeft Traven door het in stand houden van de geheimzinnigheid, het mysterie rond zijn persoon natuurlijk ook zelf gevoed. De volledige waarheid omtrent de identiteit en achtergrond van Traven zal waarschijnlijk nooit achterhaald worden, er blijven veel vraagtekens in het verhaal Marut/Traven.

Vermoedelijk arriveerde Marut in het voorjaar of de zomer van 1924 in Mexico. In 1925 al verscheen *Der Wobbly* in *Vorwärts*. Uit het verhaal blijkt dat Traven beschikte over een uitstekende kennis van leefgewoonten, werkomstandigheden en geschiedenis van de Mexicaanse indianen, maar ook van landschap, natuur en gebruiken. Dit is kennis die iemand verkrijgt na langdurige bestudering van land en volk en de nodige reizen door het land. Hoe was het voor Marut mogelijk in korte tijd deze gegevens te verzamelen en ook nog tijd te hebben zijn romans te schrijven? Was er misschien sprake van een tweede persoon met wie hij samenwerkte, van wie hij de verhalen en gegevens gebruikte? Een 'Erlebnisträger' of 'storyteller' misschien, wiens verhalen hij alleen maar hoefde te bewerken? Dat zou de snelle opeenvolgende verschijning van zijn romans kunnen verklaren.

De enige persoon die opheldering had kunnen verschaffen over Feige/Marut/Traven, was zijn voormalige vriendin, de toneelspeelster Irene Mermet, die

zijn eerste novelle had uitgegeven. Nadat Marut Duitsland had verlaten en tot voorjaar 1924 in Londen verbleef, slaagde zij er wèl in, de VS binnen te komen. Wyatt en Guthke veronderstellen dat Mermet in de loop van 1924 de Verenigde Staten bereikte, omdat zij van daaruit aan het eind van dat jaar met Marut in Mexico, contact opnam. Uit de passagierslijsten van Ellis Island, het Amerikaanse Immigration Office, blijkt echter dat zij al op 14 augustus 1923 de VS binnenkwam[5]. Nam zij ook Maruts grote collectie boeken, tijdschriften en papieren mee, die later in de nalatenschap van Croves/Traven zijn gevonden? Het lijkt immers onwaarschijnlijk dat Marut bij zijn omzwervingen in Europa, in Londen en op zee zijn bibliotheek bij zich heeft gehouden. Hoewel zij elkaar in Mexico nog hebben ontmoet, hield de relatie tussen hen geen stand. Irene Mermet verbleef daarna in de VS, waar ze in 1956 overleed. Over haar leven met Marut heeft ze nooit gesproken.

Moet er wellicht toch getwijfeld worden aan Will Wyatts 'oplossing' van het mysterie Traven? Was Marut inderdaad Feige? Traven stelde ooit dat hij als Berick Torsvan in 1890 in Chicago was geboren. Door onderzoekers Recknagel, Wyatt en Guthke is naar deze bewering geen onderzoek verricht. Uit burgerlijke standgegevens blijkt nu dat er inderdaad in Chicago in 1890 een Berick Torsvan is geboren[6]. Dit bewijst weliswaar nog niet dat deze persoon de latere Marut/Traven is, het toont slechts aan dat Traven kennis had van deze geboortegegevens, maar opmerkelijk is het zeker. Traven gebruikte deze gegevens – naam, jaartal en plaats – bij zijn aanvraag van de Mexicaanse nationaliteit.

En er is meer. Waarom stopte Traven bijvoorbeeld in 1939 abrupt met het schrijven van romans? Kan het zijn dat zijn 'storyteller' was overleden, waardoor hij geen aanlevering van materiaal meer kreeg? Wat is er waar van de (ook door Traven zelf gevoede) geruchten dat Ret Marut een buitenechtelijke zoon van keizer Wilhelm II zou zijn? (Waarom bewaarde Marut/Traven – anarchist! – in zijn studeerkamer een portret van Wilhelm II?). Hoe kon Marut, ondanks de papierschaarste in 1918/1919, aan voldoende papier komen om zijn tijdschrift te laten drukken? Had hij wellicht connecties in bepaalde kringen – met het Duitse vorstenhuis misschien – waardoor papiertoevoer voor hem geen probleem was?

INDIANEN

Veel vragen over achtergronden en identiteit van Traven blijven vooralsnog onbeantwoord. Maar de sleutel tot de persoon Traven is Marut, en de sleutel tot het werk van B. Traven is *Der Ziegelbrenner*.

Zoals uit het éénmanstijdschrift blijkt, was Ret Marut een anarchist en aartsrevolutionair. In het werk van Traven vinden we dezelfde tendensen als in dat van Marut: het aan de kaak stellen van sociale misstanden, aanvallen op kerk en staat en het bieden van een alternatief. Is dat in de vroege Traven-romans het op Stirner gebaseerde individueel-anarchisme, in de lijn van Marut in *Der Ziegelbrenner*, in zijn indianenromans echter benadrukt Traven juist solidariteit, gemeenschappelijkheid, onderlinge verbondenheid en gemeenschappen die in hun eigen onderhoud voorzien, begrippen die geënt zijn op het anarcho-communisme van Kropotkin.

Tegelijkertijd wordt met deze verschuiving, de rol van blanken in Travens romans geringer. Zij spelen geen rol van betekenis meer. Na *Die weisse Rose* verdwijnt de blanke, als verteller en als hoofdpersoon en schrijft hij alleen nog over indianen. Travens idealisering van de indianen doet denken aan de denkbeelden van de filosoof en schrijver Jean Jacques Rousseau (1712-1778) over de primitieve mens, de 'nobele wilde' ('le bon sauvage'), die van oorsprong goed is maar door de maatschappij is gecorrumpeerd. De 'onbedorven natuursamenleving' is verdwenen, schrijft Rousseau, uitbuiting en ongelijkheid zijn ontstaan doordat land, natuurlijke bronnen, maar ook mensen, in eigendom zijn genomen.

Uit *Der Ziegelbrenner* blijkt al dat Marut goed op de hoogte was van leven en gewoonten van indianen. Al in de schoolbanken zat de jonge Marut, zo schrijft hij in *Der Ziegelbrenner* – terwijl medeleerlingen worstelden met de klassieken – met een boek op schoot over de strijd tussen het indianenvolk de Irokesen (of Iroquois) en de bleekgezichten.

Vanaf de Verlichting bestond in Duitsland en tijdens de Romantiek, grote belangstelling voor het leven der indianen, met name voor de – nog altijd bestaande – confederatie der Irokesen (opgericht rond 1600), een samenlevingsvorm gevormd door zes indianenvolken in Noord-Amerika, waarin deze eeuwenlang vredelievend samenleefden. Mogelijk las Marut de filosoof Johann Gottfried Herder, of Friedrich Engels, die beiden over de Irokesen hebben geschreven. Maar het kan natuurlijk ook gewoon het werk van Karl May zijn geweest, de bijzonder populaire auteur van de indianenverhalen over Winnetou en Old Shatterhand, dat hem heeft beïnvloed.

De beslissing die Marut in 1924 in Londen nam, om naar Mexico af te reizen, kan geen overhaaste beslissing zijn geweest. Het eerder genoemde *Gale's International Monthly for Revolutionary Communism* (waarmee *Der Ziegelbrenner* een ruilabonnement had) schreef in de jaren na 1910 enthousiast over de ontwikkelingen tijdens de Mexicaanse revolutie en riep medestanders op naar Mexico te komen en de revolutie mee te helpen opbouwen. De redactie van het tijdschrift gaf het goede voorbeeld en verhuisde van de VS naar Mexico City. Teleurgesteld door de post-revolutionaire ontwikkelingen in Europa, en aangemoedigd door de oproepen in *Gale's*, dacht Marut wellicht dat hij in Mexico zijn revolutionaire activiteiten zou kunnen voortzetten. Toen eenmaal bleek dat de revolutie niet verlopen was op de wijze waarop hij had gehoopt, moet hij besloten hebben zich op een andere wijze te manifesteren. Hij creëerde de auteur B. Traven en beschreef de werkelijkheid zoals die bestond – de slavernij en uitbuiting – maar ook de werkelijkheid zoals hij die graag had gezien: een succesvolle indianenopstand die leidt tot een vreedzame samenleving.

Traven wilde zich uiten, maar niet tegelijkertijd de Beierse revolutionair Marut zijn. Daar ligt ook de kiem van Travens hang naar geheimzinnigheid, die dubbelzinnig is. Als ter dood veroordeelde wilde hij onvindbaar zijn, als schrijver was hij op erkenning uit. Enerzijds wiste hij voortdurend zijn sporen uit, anderzijds zette hij geïnteresseerden in zijn persoon en werk toch weer op zijn spoor, zij het vaak een dwaalspoor. Maar ook dat was niet nieuw. De laatste zin op de achterpagina van het laatste nummer van *Der Ziegelbrenner*, in feite zijn

afscheidsgroet aan het oude continent, klinkt in dat opzicht tegelijkertijd als een waarschuwing en een voorspelling: *'In verschiedenen Gegenden und Städten Deutschlands haben sich Männer und Frauen gezeigt, die behaupteten, "Der Herausgeber des Ziegelbrenner" zu sein. Wer immer es auch sein mag, der das behauptet, er ist in jedem Falle ein Betrüger, weil der Herausgeber (noch) keine Ursache hat, die verfaulende Öffentlichkeit aufzusuchen.'*[7]

NOTEN

(1) Op sommige vroege uitgaven staat als auteur Ben of Bruno Traven vermeld. Traven liet weten hij niet Ben of Bruno heette, maar dat zijn naam B. Traven was. 'Ben/Bruno' is vermoedelijk verzonnen door uitgevers die van mening waren dat een auteur een voornaam diende te hebben. (2) B. Traven, Der Roman 'Regierung', in: *Die Büchergilde*, Berlin september 1931 p. 260/61. (3) Verschenen bij uitgeverij Meulenhoff, Amsterdam 1976. (4) De anarchistische uitgeverij Bibliotheek voor Ontwikkeling en Ontspanning (BOO, voorheen De Roode Bibliotheek) van Gerhard Rijnders (uitgever van *De Vrije Socialist*), publiceerde ook twee boeken van Traven. *Die Baumwollpflücker* verscheen als *De Avonturen van Gerard Gale* (Zandvoort 1931), *Das Totenschiff* als *Maar een zeeman!* (Zandvoort 1932). Rijnders maakte verkorte bewerkingen van de oorspronkelijke uitgaven, zo kortte hij dialogen in en schrapte hij landschapsbeschrijvingen e.d. (5) Toen Wyatt en Guthke hun boeken schreven over Traven, waren de passagierslijsten van Ellis Island niet toegankelijk. Op de website van Ellis Island zijn tegenwoordig bijna alle passagierslijsten van immigranten naar de VS te raadplegen. Irene Mermet komt tweemaal voor op de passagierslijst van 14 augustus 1923. In de eerste vermelding is haar naam doorgestreept, daarbij de opmerking: 'not shipped'. Blijkbaar is zij later alsnog aan boord gegaan want op dezelfde passagierslijst is zij weer toegevoegd, met vermelding van een ander hutnummer. Irene Mermet reisde met de Oscar II vanuit Kopenhagen op 2 augustus 1923 en kwam op 14 augustus 1923 aan in de VS (gegevens gevonden april 2005-MS). (6) Te vinden via de website van The Church of Jesus Christ of Latter-days Saints, de mormonen, die de genealogische gegevens van miljoenen mensen hebben geregistreerd (gegevens gevonden april 2005-MS). (7) Vertaling: In verschillende Duitse streken en steden hebben zich mannen en vrouwen opgeworpen, die beweerden 'de uitgever van *Der Ziegelbrenner*' te zijn. Wie het ook moge wezen die dat beweert, het betreft in ieder geval een bedrieger, aangezien de uitgever (nog) geen reden heeft gezien de corrumperende openbaarheid te zoeken.

LITERATUUR EN BRONNEN

Johannes Beck e.a., *Das B. Traven Buch*, Hamburg, Rowoht, 1976; Karl S. Guthke, *B. Traven, Biographie eines Rätsels*, Diogenes Verlag, Zürich, 1990 (Engelstalige editie: *B. Traven. The Life Behind the Legends*, Lawrence Hill Books, Chicago 1991); Rudolf de Jong, Het anarchisme van Ben Traven, in: *De AS* 86, april-juni 1989; Rolf Raasch, *B. Traven und Mexiko, Ein Anarchist im Land des Frühlings: Eine politisch-literaire Reise*, Oppo-Verlag, Berlin 2006; Jonah Raskin, *My Search for B. Traven*, Methuen, New York, 1980; Rolf Recknagel, *Beiträge zur Biographie des B. Traven*, Berlin, Verlag Klaus Guhl, 1977; Ernst Schürer & Philip Jenkins (Ed.), *B Traven, Life and Work*, The Pennsylvania State University Press, University Park/London, 1986; Judy Stone, *The Mystery of B. Traven*, William Kaufmann Inc., Los Altos, Cal., 1977; B. Traven, Brief aan de Spaanse arbeiders, in: *Buiten de Orde* 2003-3; *B. Traven, BT (B. Traven) Mitteilugen* No. 1-36, Verlag Klaus Guhl, Berlin, 1978; B. Traven/ Ret Marut, *Der Ziegelbrenner*, Verlag Klaus Guhl, Berlin, 1976; Will Wyatt, *The Man who was B. Traven*, London, Jonathan Cape, 1980; Will Wyatt, Why won't the buffs face the facts? in: *The Daily Telegraph*, 28-1-1995; Heidi Zogbaum, B. Traven: *A Vision of Mexico*, SR Books, Wilmington, Del., 1992; www.ellisisland.org; www.familysearch.org

EEN WATERVAL VAN PIJN

Over de Zweedse schrijver Stig Dagerman

Jaap van der Laan

'De depressie is een russische pop, en in de laatste pop zit een dolk, een scheermes, een vergift, een diep water, een sprong van grote hoogte. Ik word uiteindelijk de slaaf van al die instrumenten des doods. Ze volgen me als honden, als ik tenminste niet zelf die hond ben. Je kan je voorstellen dat de suïcide het enig bewijs is van het menselijk bestaan.'
Uit Dagermans laatste artikel: Onze behoefte aan troost is onmogelijk te stillen.

Stig Dagerman (1923-1954) werd op 4 november 1954 dood achter het stuur van zijn auto in de garage gevonden. De motor draaide niet meer, het contactsleuteltje had hij omgedraaid maar hij had niet meer de kracht gevonden uit de auto te stappen. Al eerder deed hij pogingen die hij op het laatste moment weer afbrak. Die avond bleef hij in de auto in zitten tot hij in de uitlaatgassen stikte. Dat hij jong stierf, hij was pas 31 jaar, verbaasde niemand die hem kende. Hij leidde een kort, heftig leven, vol hartstocht en luciditeit, een leven met periodes van grote stappen voorwaarts en dan weer stilstaand, niet verder kunnend. Vol pijn vooral, een waterval van pijn, van angst, die zich oncontroleerbaar een weg breekt. In zijn romans, verhalen en toneelstukken vind je de sporen die naar zijn zelfmoord leiden.
Het zijn deze sporen, de sporen van pijn en angst, die ik in dit essay wil volgen. De sporen in zijn leven zelf, door de romans en verhalen waarin de autobiografische elementen tussen de regels te lezen zijn in de beschrijvingen van het harde en grauwe bestaan van keuterboeren en arbeiders, van de afwezige moederfiguur en de verburgerlijkte vader, van het onvermogen tot contact, de vlucht in de alcohol en de banaliteit van het leven, van zijn bijna religieuze drang naar zuiverheid, naar eerlijkheid, van zijn onstilbare behoefte aan troost. Sporen die uiteindelijk doodlopen in die garage in Enebyberg.
In de inleiding van J. Bernlef bij de verhalenbundel *Natte sneeuw* noemt hij Dagermans streven naar zuiverheid, geworteld in zijn eenvoudige plattelandsjeugd, als een van de kenmerken van zijn werk en leven: *'Zijn werk is van een zuiverheid, zijn stijl zo trefzeker dat ik aarzel hoe ik hem moet karakteriseren. Er zijn maar weinig schrijvers die de illusie weten te wekken dat ieder woord onvervangbaar is en op zijn juiste plaats staat. Binnen zijn boeken en verhalen heerst een onverbiddelijke orde, een waarheid waaraan men niet kan twijfelen.'*
Het is niet alleen zijn stijl of de thema's van zijn boeken en verhalen waaruit dit streven naar zuiverheid spreekt. Je vindt dit ook terug in zijn leven en wellicht nog het meest uitgesproken in zijn politieke opvattingen. Niet voor niets komt Stig Dagerman uit bij het anarchisme, die meest radicale, compromisloze loot van de socialistische arbeidersbeweging. In deze laag bij de grondse wereld kan de mens met zijn hondennatuur die zuiverheid echter niet bereiken. Niet in het leven van alledag en evenmin in de

politiek. Levensangst lijkt het enige levensteken waarop wij kunnen vertrouwen. *'Wat is mijn talent anders dan de troost voor mijn eenzaamheid'* heeft hij eens gezegd. Hij schreef omdat hij de zinloosheid van het leven niet kon accepteren. Rationeel wist hij dat *'… het leven een onberekenbare reis (is) tussen plaatsen die niet bestaan…'* Zijn talent en zijn succes als schrijver konden hem echter niet de troost brengen die hij nodig had. *'Een troost die meer is dan een troost en groter dan een filosofie, namelijk een doel om te leven.'*

De pijn van Stig Dagerman is, denk ik, voor velen herkenbaar. Veel mensen zullen ook zelf iets van deze existentiële pijn voelen. Velen zullen ook wel mensen kennen die deze pijn meer of minder helder hebben verwoord. Weinig mensen zijn echter in staat die levenspijn, en de onmacht daar iets mee te doen, zo lucide te verwoorden als Dagerman. Een pijn zo herkenbaar en tegelijk zo onbereikbaar.

JEUGD

Stig Dagerman wordt op 5 oktober 1923 geboren in het huis van zijn grootouders in de Zweedse provincie Uppland in Älvkarleby. Zijn moeder Helga Andersson is naar het huis van haar schoonouders gegaan om er te bevallen. Na de bevalling blijft ze er een maand en vertrekt dan, voorgoed. Stig zal haar niet meer zien. Haar relatie met Stig's vader, Helmer Jansson, is dan al ten einde. Vanaf zijn vroegste jeugd draagt hij de angel van verdriet met zich mee, zijn achternaam, de naam van de afwezige moeder.

Helmer Jansson werkt als los arbeider, trekt van de ene plaats naar de andere en komt van tijd tot tijd naar zijn ouderlijk huis. Stig Dagerman wordt liefderijk opgevoed door zijn grootouders Frans en Erika Jansson. Stig is ze altijd dankbaar geweest. *'Het zijn de twee meest achtenswaardige mensen, die ik ooit ontmoet heb'*, zegt hij later.

Zijn jeugd op het platteland van Älvkarleby drukt een blijvend stempel. Het titelverhaal *Natte Sneeuw* uit de gelijknamige bundel is illustratief voor de thema's uit zijn jeugd die in veel verhalen opduiken. Het zware werk op het land, de uitgestrekte bossen, het eenvoudige geloof en de rechtlijnige menselijke verhoudingen. De zwervende bedelaars kregen er van zijn grootmoeder te eten en een plek voor de nacht. Hun verhalen kleuren zijn herinneringen. Zweden was toen nog geen welvaartstaat. Deze komt pas in de veertiger en vijftiger jaren tot ontwikkeling. Zonder dat sprake is van enige nostalgie blijven deze wortels aanwijsbaar in Dagerman's boeken.

Als hij elf jaar is neemt zijn vader hem mee naar Stockholm, waar deze is gaan wonen, met een nieuwe vrouw en een halfbroertje van Stig. De overgang is ingrijpend en Stig wordt er niet minder een eenling van. Hij gaat naar de middelbare school, het Södra lyceum, waar hij zonder veel inspanning of enthousiasme hoge cijfers haalt. Hij zwerft door de stad en ontwikkelt een passie voor films. Hij heeft het over *'de kerk van mijn jeugd'* als hij later spreekt over de grauwe zondagmiddagen in de bioscoop met Harold Lloyd in de hoofdrol. Om zijn school te bekostigen begint hij al snel naast zijn schoolwerk kranten te verkopen op de veerboten van de Waxholm rederij die de diensten onderhouden tussen de eilanden van de Stockholmse archipel. Hij vult zijn zakgeld aan voor de bioscoopkaartjes en doet er veel ervaringen op, ook op

amoureus gebied. Naast het platteland van Älvkarleby vormen de eilanden rond Stockholm het decor van zijn schrijverschap. In een interview in 1952 zegt Dagerman: *'Ik heb meer geleerd op de veerboten dan op school. Want aan boord heb ik het latijn van de vriendschap en het grieks van de liefde, de kussen onder de brug, geleerd. Aan boord werd ik ingewijd in de grote geheimen van het leven en van de zee'*.

De tragische dood van zijn grootvader geeft de aanzet tot zijn schrijverschap. Als Stig 17 jaar oud is wordt zijn grootvader door een krankzinnige vermoord. Enkele weken later overlijdt ook zijn grootmoeder aan een hersenbloeding. Over de plotse dood van de twee mensen die zijn jeugd bepaald hebben schrijft hij: *'De onmacht en mijn verdriet deden iets ontstaan wat ik "de lust om te schrijven" zou willen noemen, dat wil zeggen te kunnen spreken over wat je voelt als je verdriet hebt, als er van je gehouden werd en je alleen bent'*.

Twee jaar later komt zijn beste vriend om bij een lawine. Het is voor hem een omen van een zwarte toekomst die alleen te bezweren is door te gaan schrijven. *'Ik wist op onweerlegbare wijze wat ik in mijn leven zou gaan doen. Ik zou schrijver worden. En ik wist wat ik zou gaan schrijven, het boek van mijn doden.'* Op dat moment is hij negentien jaar oud en heeft net het diploma van de middelbare school gehaald.

De herinneringen uit zijn jeugd en zijn vader die lid is van de anarcho-syndicalistische vakbond het SAC, Sveriges Arbetaren Centralorganisation, maken Stig ontvankelijk voor het socialisme. Hij wordt lid van de anarchistische jeugdbeweging. Hij vindt er een ideaal, belichaamd in de verre Spaanse Revolutie en een verbondenheid door de strijd tegen maatschappelijke ongelijkheid. Zijn hele leven zal hij zich anarchist blijven noemen. Hier vindt hij een spiritueel en intellectueel thuis, *'Mijn echte familie'*, zoals hij het noemt, een kenmerkende opmerking die aangeeft hoe hij een vader en moeder van vlees en bloed mist. Hij vindt er ook een levenspartner. Hij zet zich volledig in en begint ook te schrijven, journalistiek werk, eerst voor het jeugdblad *Storm* en later voor het dagblad van de S.A.C. *Arbetaren* (De Arbeider). Hij neemt een pseudoniem aan: *Dagerman*, 'man van de dag, van het licht'.

Stig trouwt Annemarie Götze, dochter van Duitse anarcho-syndicalisten. Haar ouders zijn in 1933 uit nazi-Duitsland in ballingschap gegaan, hebben in de Spaanse Burgeroorlog gevochten en zijn in 1939 opnieuw gevlucht na de nederlaag tegen Franco en in 1940 nogmaals na de Duitse inval uit Noorwegen naar Zweden. Met haar krijgt hij twee kinderen, Rainer en René, vernoemd naar Rilke. In de kringen rond zijn schoonouders vindt Stig een militant antinazisme. In het krampachtig neutrale Zweden is Stig Dagerman een van de weinigen die dit anti-nazisme ook in zijn journalistieke werk in *Storm* en *Arbetaren* uitdraagt. Zijn anarchisme komt in zekere zin voort uit een pessimistische inschatting van de maatschappelijke verhoudingen maar hij realiseert zich ook dat de menselijke psychologie de mooiste ideeën tegenspreekt. Zijn radicale visie beperkt hem overigens niet, hij blijft openstaan voor andere ideeën.

LITERATUUR

De jaren als journalist vormen Dagerman als schrijver. Langzaam vindt hij zijn eigen weg, smeedt hij zijn stijl van schrijven alsof hij gewoon zit te praten,

zorgvuldig vermijdend een belerende toon aan te slaan. Hij scherpt zijn pen, leert de kunst van de polemiek, begint literaire kritieken te schrijven en legt zich erop toe *'juist te leren denken'*, zoals hij zelf zegt, dat wil zeggen los van de gevestigde kaders op een manier die past bij zijn persoonlijkheid en innerlijke ritme en muziek. *Arbetaren* is voor Stig *'een plek van spirituele geboorte'*. Voor het eerst in zijn leven lijkt Stig alles toe te lachen, hij maakt deel uit van een solidair collectief, bemint en wordt bemind, hij schept zijn eigen toekomst en zet vaste schreden in zijn literaire loopbaan. Hij maakt kennis met de wereldliteratuur, met name met Faulkner, Kafka (Dagerman heeft Kafka in Zweden geïntroduceerd, en hij wordt ook vaak met Kafka vergeleken), Steinbeck en daarnaast met de grote Zweedse auteurs als Vennberg, Lo-Johanson, Kjellgren en Moberg.

Literatuur is voor hem een afdaling in de krochten van de menselijke geest. Schrijven is een poging te begrijpen wat de mens beperkt, wat zijn mogelijkheden beknot. Hiervoor volgt hij de kronkelwegen van literaire introspectie. De ideeën hierover en over de vorm die dit moet krijgen, deelt hij met een groep jonge auteurs rond het blad *40-tal* (De jaren '40). Van 1946-1947 is hij er een van de redacteuren van.

In 1945 publiceert Stig Dagerman zijn eerste roman, *De Slang*. Hij is dan 22 jaar oud. Deze roman werd zeer positief ontvangen en bracht hem er toe op 1 januari 1946 ontslag te nemen als journalist bij de anarchosyndicalistische krant *Arbetaren*. Hij is vast besloten zich nog alleen aan de literatuur te wijden. Hij sluit een contract met een uitgever voor een nieuwe roman en trekt zich met zijn vrouw en kinderen terug op het eilandje Kymmendö. Op ditzelfde eiland verbleef ook August Strindberg enkele literair zeer productieve zomers. Het boek dat Dagerman er schreef werd *Het eiland der verdoemden*. Het verscheen in 1946. Een groot deel van de tekst, met name het laatste deel schreef Dagerman in een roes, aan een stuk door. Dagerman zegt zelf dat deze roman zo merkwaardig is geworden omdat hij bij het schrijven *'het nadenken aan god had overgelaten'*. Dit doet denken aan de 'ecriture automatique' van de surrealisten maar bij Dagerman blijft de tekst samenhangend en lucide. Het is met name de rijke barokke stijl die er de resultante van is.

De schrijver laat zijn verhaal recht uit zijn onderbewuste naar boven komen en het blijft onduidelijk wat nu bewuste analyse is en wat dromen zijn in de slaap van het schrijven. De roman beschrijft de ondergang van zeven overlevenden die zich na een oorlogsorkaan op een fictief eiland in veiligheid hebben weten te brengen. Over hun verblijf daar hangt de donkere dreiging van een atoomcatastrofe. Deze overlevenden vertegenwoordigen de mensheid en in hun herinneringen zie je evenzovele mislukte levens voorbijkomen. Deze roman lijkt, meer nog dan de andere, een versmelting van een scherpe politieke analyse van het maatschappelijke onrecht met een pessimistische inktzwarte kijk op het onvermogen van de mens zich van zijn beperkingen los te maken.

Met de publicatie van *Het eiland der verdoemden* was Dagerman een van de belangrijkste naoorlogse schrijvers van Zweden geworden. De volgende drie jaar is hij erg produktief. Hij schrijft in deze periode nog drie romans, waarvan *Het verbrande kind* (1948) het bekendste geworden is, vier toneelstukken, een bundel korte verhalen en honderden artikelen. In 1947 publiceert hij Tysk höst, in Nederland verschenen als Duitse herfst, een bundel reisreportages uit het verwoeste Duitsland. Dit is niet zozeer een journalistiek, maar eerder een geëngageerd verslag. Betrokken bij de gevolgen die de oorlog tegen Duitsland voor de inwoners had beschrijft hij de situatie in de steden, de mislukkende denazificatie en de collectieve verdringing. Het is verbazingwekkend dat hij, fervent antinazi en getrouwd met Annemarie Götze, dochter van duitse vluchtelingen, erin slaagt deze ideologische afkeer om te zetten in een menselijke sympathie voor het lot van de Duitsers op een moment dat de hele wereld nog een houding had van 'net goed voor hen'. In deze artikelen laat hij zien dat hij erin geslaagd is, 'juist te leren denken' en de werkelijkheid te beschrijven los van iedere ideologie.

Dan valt hij stil, plotseling en bijna definitief, 26 jaar oud stopt Dagerman met het schrijven van literatuur en kort daarna ook met leven. Alleen de journalist Stig Dagerman blijft schrijven tot zijn laatste stuk verschijnt op de dag van zijn dood.

DE KNIK IN ZIJN LEVEN

Ongeveer op hetzelfde moment dat zijn literaire loopbaan afbreekt loopt ook zijn huwelijk spaak. Hij krijgt een relatie met Anita Björk, een bekend Zweeds actrice en filmster. Anita is een stijlvolle verschijning, afkomstig uit een volslagen ander milieu dan Stig. Zij komt uit de wereld van glamour en geld.

Het is verleidelijk verklaringen te geven over deze breuk in zijn leven. Michael Meyer, die hem veel gesproken heeft in de jaren voor zijn dood, schrijft in een inleiding bij *The games of night* een in het Engels uitgegeven verhalenbundel, dat hij leed aan schizofrenie en vaak sombere buien had. Ook Bernlef noemt deze diagnose in zijn inleiding bij *Natte Sneeuw*. Ik vraag me af of die diagnose wel juist is bij iemand als Stig Dagerman die er in slaagt in zijn leven met meerdere personen diepgaande relaties aan te gaan en zo lucide kan verwoorden waar de grauwe, bittere werkelijkheid hem steekt. Maar de plotselinge, zo duidelijk aanwezige knik in zijn leven is er wel suggestief voor. Mijns inziens kunnen we hem echter beter zelf hierover aan het woord laten in zijn boeken en verhalen.

In 1952 schrijft hij nog een stuk voor *Husmodern*, een damesblad van het soort *Elle*; een verbazende tekst, zijn laatste grote artikel, een testament, getiteld: *Onze behoefte aan troost is onmogelijk te stillen*. Daar staat het: *'De depressie is een russische pop, en in de laatste pop zit een dolk, een scheermes, een vergift, een diep water, een sprong van grote hoogte. Ik word uiteindelijk de slaaf van al die instrumenten des doods. Ze volgen me als honden, als ik tenminste niet zelf die hond ben. Je kan je voorstellen dat de suïcide het enig bewijs is van het menselijk bestaan.'* En verder: *'De wereld is dus sterker dan ikzelf. Tegenover zijn krachten kan ik alleen maar mezelf stellen – maar anders gezien is dat toch aanzienlijk. Want, als ik me niet laat verpletteren, heb ikzelf ook kracht. En mijn macht is indrukwekkend, als ik de kracht van mijn woorden tegenover die van de wereld kan stellen.'* Dat laatste was nu juist wat hem in die laatste jaren niet meer lukte.

Al in 1951 had hij, in een later verscheurde en nooit verzonden, brief aan Anita Björk geschreven: *'Het is een verschrikkelijke ervaring, waarvan ik weet dat deze jou bespaard zal blijven, te voelen dat je uiteenvalt en wegzinkt, terwijl je smeekt om*

te groeien en te klimmen. Nu ik uiteindelijk voor de keus sta als een paria te leven of rottig te sterven, moet ik de keus maken die ik gemaakt heb, omdat ik geloof dat de dood van een slecht mens de wereld verbetert. God geve dat ons kind zo is als jij. Ik heb van je gehouden en blijf van je houden zolang als ik dat mag doen. Vergeef me, maar alsjeblieft geloof me.' Het is een brief die de wanhoop blootlegt, die de depressie suggereert.

In *Het verbrande kind*, Dagerman's bekendste roman, lijkt de hoofdpersoon, de jongeman Bengt, veel te hebben van de auteur zelf. Het boek begint met de begrafenis van de moeder.

De parallel is niet moeilijk te leggen; ook Stig werd verlaten door zijn moeder. Dagerman is nooit in het reine gekomen met de moederfiguur en ook in andere romans en toneelstukken speelt de moeder geen glansrol. Zo wordt in *Ormen* (*De Slang*) de moeder, die bijzonder afstotelijk beschreven wordt, van een rijdende trein gegooid en in *Het eiland der verdoemden* belichaamt 'Madame' een ijskoude ontaarde vrouw.

In *Het verbrande kind* ontdekt Bengt al op de begrafenisdag zelf dat zijn vader een minnares heeft en eerder opgelucht is dan rouwt. *'En het masker valt, het trieste masker van de weduwnaar. En onder het masker heerst vreugde, een wilde afschuwelijke vreugde.'* En direct aansluitend in een voor Dagerman zo kenmerkende vlijmscherpe observatie: *'Want bij degenen die gedwongen zijn verdriet te hebben kan vreugde eruit zien als angst.'* Dagerman schetst de beklemmende kleinburgerlijke hypocrisie in het boven zich uitgegroeide arbeidersmilieu. Het lijkt alsof hij zijn vader, zijn stiefmoeder, de grote stad schetst zoals hij dat gezien moet hebben toen hij als elfjarige naar Stockholm verhuisde. Zijn drang naar rechtvaardigheid, en in zekere zin gaat het hierbij om zijn 'geëngageerde' of 'sociale' schrijverschap, blijkt uit de scherpe waarneming hoe de arbeidersklasse, waaruit hij zelf voortkwam, verburgerlijkt.

De erotische spanning die Bengt voelt ten opzichte van Gun, de minnares van zijn vader, legt hij eerst als haat uit. In de roman staat haar warme levendigheid tegenover het koele, ziekelijke van Berit, de verloofde van de hoofdpersoon Bengt. Tenslotte ontlaadt deze erotische spanning zich op een bijna incestueuze wijze. De rode jurk en de schoenen van zijn moeder, die Bengts vader aan zijn minnares gegeven heeft, zijn hierbij de lijn van moeder naar minnares.

'Je hebt ook een mooie jurk aan.' (…)

Dan begint hij de jurk los te knopen. Één voor één pakt hij de kleine zachte knopen beet en trekt ze door de gaatjes. Zwijgend kijkt Gun toe, kijkt hoe zijn hand zinkt, ziet hoe rustig en mooi die is.

Zij weet dat zij het niet moet doen. Zij weet dat er nog tijd is om te gaan. Zij is intelligent genoeg om te weten wat er gebeuren zou als zij nu opstond. Dan zouden zij plotseling weer alle geluiden van de straat horen en alle geluiden in het huis ook. (…) Zo eenvoudig zou alles kunnen zijn. Toch staat zij niet op.

Niet omdat zij verlamd is staat zij niet op. Niet van angst is zij verlamd, ook niet van lust. Wat haar en wat ook hem bindt is de schoonheid van het moment. Niets is zo mooi als de eerste eenzame minuten met iemand die jou zou kunnen beminnen en iemand die je zelf zou kunnen beminnen. Er bestaat niets dat zo stil is als die minuten, niets zo verzadigd met lieflijke verwachting. Want die paar minuten heeft men lief, niet in de vele die volgen.

De meedogenloze analyse van Bengts afkeer ten opzichte van zijn verloofde waar hij zich toch niet van kan losmaken, zijn onduidelijke opleiding en werkloosheid, het bedrog om Gun te ontmoeten, alles haalt in Bengt zijn eigen wanhoop en machteloosheid naar boven; hij is al net als al die anderen die hij verafschuwt, vals, vuil en doortrapt. Het toont zijn verstikkende angst om te leven.

Zo reddeloos verloren als hij is ontbloot hij zijn linkerpols. Als in een droom ziet hij vaders scheermes in het vlees zinken. Alles is zó als in een droom dat hij niet eens pijn voelt. Als hij het mes heeft laten vallen staat hij met een dromerige verwondering te kijken hoe het bloed langzaam de snee vult, over zijn pols loopt, op zijn hand en daarna in dikke druppels op de grond tikt. Dan schreeuwt Berit. (…)

Met een gevoel van verwonderde vrede voelt hij hoe het leven met iedere stoot uit de stukgesneden ader uit hem stroomt. Het is zo'n rustig gevoel te sterven dat hij de verwarring van de anderen bijna belachelijk vindt. (…) Hij is niet bang, want slechts van tevoren is men bang. Als het gebeurd is, is men vol verwachting.

De poging mislukt. Zijn afscheidsbrief laat hij verscheuren.

'Jullie vragen waarom. Ik zal jullie antwoorden. Omdat ik moe ben verder te leven. Moe te leven in hondjesland, met de kleine gevoelens en vreugden, in het hondenland van de bekrompen gedachten. (…) In hondjesland zijn wij allen valsspelers.'

Van Stig Dagerman verschenen in het Nederlands de verhalenbundel *Natte sneeuw,* met een inleiding van J. Bernlef en de romans *De Slang*, *Het eiland der verdoemden*, met een nawoord van de vertaler Karst Woudstra, en *Het verbrande kind*. En verder *Duitse herfst*, een bundel reisreportages uit het verwoeste Duitsland.

Voor dit essay is, naast bovenstaande titels, gebruik gemaakt van de artikelen verschenen in *A Contretemps, Bulletin de critique bibliographique*. Parijs juni 2003 nr 12.

GEEN DROOM MAAR EEN VISIE

Over anarchistische utopische fictie

André Bons

1

To boldly go where no man has gone before. *Wie wil dat niet? Het verkennen van nieuwe werelden is niet alleen de missie van de bemanning van het ruimteschip Enterprise in de populaire* StarTrek *tv-serie, maar van iedereen die een betere samenleving wil. In de anarchistische utopische fictie verbeeldt de auteur een visionaire droom. Daarbij moet zij zoeken naar een delicate balans tussen politiek en esthetiek. De verleiding is groot om aan het één of het ander prioriteit te geven – het politieke te benadrukken ten koste van het literaire, of het esthetische laten domineren over het libertaire.*

Een aantal jaren geleden is de stelling gelanceerd dat het politieke anarchisme is mislukt, maar dat anarchistische ideeën zich met succes manifesteren in de moderne cultuur. Die cultuur zou in feite door anarchisten en hun sympathisanten en geestverwanten worden gedomineerd. David Weir *Anarchy and Culture: The Aesthetic Politics of Modernism* uit 1997 is een belangrijke bron van de opvatting dat het esthetische het politieke heeft overwonnen. Weir is een vertegenwoordiger van het post-anarchisme, waartoe auteurs worden gerekend die een niet-links, ondogmatisch anarchisme proberen te ontwikkelen. Het benadrukt de esthetiek en de individuele expressie daarvan.
Op deze stelling is veel af te dingen. Volgens David Graeber en Andrej Grubacic, twee met de andersglobaliseringsbeweging verbonden auteurs, gaat het juist zeer goed met het anarchisme. De sociale beweging van de toekomst zal niet gebaseerd zijn op de marxistische traditie of op het socialisme in strikte zin, maar op het anarchisme: de 21ste eeuw wordt anarchistisch. Nu al is het anarchisme de belangrijkste bron van inspiratie van de andersglobaliseringsbeweging, zoals blijkt uit de oppositie tegen staat en kapitalisme, en uit het hanteren van politieke methoden die een afspiegeling zijn van de wereld die men wil realiseren. Graeber schrijft in zijn essay The New Anarchists dat 'het grootste deel van de creatieve energie voor radicale politiek momenteel vanuit het anarchisme komt' en dat anarchisme het hart en de ziel vormt van de beweging. Er is met andere woorden reden voor optimisme over het anarchisme als politieke ideologie en praktijk.
Anarchistische utopische fictie laat zien dat de keuze tussen een postanarchistisch en een andersglobalistisch perspectief misschien niet hoeft te worden gemaakt. Het is mogelijk politieke overtuiging literair te verwoorden, en zo politiek en esthetiek te verzoenen. Anarchistische utopische fictie heeft als subgenre in de literatuur enkele kenmerken. Het gaat eerder om social fiction dan om political science fiction. Het verhaal speelt in een anarchistische samenleving. En het is utopisch, in de zin dat het de lezer opvoedt in de overtuiging dat een dergelijke samenleving mogelijk is. Er zijn tenminste drie recente voorbeelden van moderne, anarchistische utopische fictie.

2

De gelukkige samenleving in *The Last Capitalist. A Dream of a New Utopia* van de Schotse auteur Steve Cullen ligt in het postkapitalistische Engeland. Voor dit Atopia was geen revolutie noodzakelijk: het oude systeem stortte ineen, en uit de talloze maatschappelijke initiatieven kwam als vanzelf een alternatief voort. Regio's hebben elk naar hun eigen karakter een welvarende en gelukkige samenleving gevormd. Overal leven mensen naar het 'Van ieder naar vermogen, aan ieder naar behoefte'. De arbeid is overal vrijwillig, en ze wordt geleverd op basis van persoonlijke belangstelling en talent. Er zijn verschillende politieke systemen, maar overal is de samenleving solidair, egalitair, geweldloos en democratisch.
Het verhaal van The Last Capitalist draait om Anne Riordan, een jonge vrouw met een voorliefde voor Amerikaanse detectiveverhalen uit de jaren dertig en veertig van de twintigste eeuw. Als haar wordt gevraagd uit te zoeken wat er waar is van het gerucht dat er een heuse kapitalist is gesignaleerd, gaat ze als een klassieke *private eye* op pad. Ze komt de zonderling op het spoor. Haar lange reis brengt haar in contact met burgers die allemaal een deel van het verhaal van Atopia vertellen: de transformatie van economie, de vrije manier van het bouwen, de productiecoöperaties en beroepsverenigingen, de zorg om de ecologie, nieuwe manieren van het transport, het maatschappelijke veranderingsproces en de nieuwe mentaliteit.
Waar die informatie op tafel komt, heeft het verhaal een serieuze en beschouwende toon. Op alle andere momenten is het tamelijk luchtig. Atopia is een sociaal-anarchistische samenleving, vol solidariteit en onderling vertrouwen. De speelruimte voor het individu is er zeer groot. In dit arcadië is de sfeer ontspannen, hedonistisch zelfs. Anne Riordan knapt een klusje op, maar ze had ook wat anders kunnen gaan doen. Het is voor haar meer een spel dan een missie. Er dreigt niet werkelijk gevaar, er staat eigenlijk niets op het spel. Anne ontpopt zich als een moderne genotzoeker met het hart op de juiste plaats. En de man die men 'de laatste kapitalist' noemt blijkt uiteindelijk iemand die even in de war was maar dat moment van verstandsverbijstering te boven is. In plaats van naar geld, ondernemen en efficiëntie gaat zijn belangstelling nu alleen nog maar uit naar Anne.
The Last Capitalist is uitgegeven door Freedom Press. Steve Cullen heeft voor die libertaire uitgeverij ook een essay geschreven over de positie van kinderen in onze samenleving. Andere publicaties van hem zijn niet bekend. Zijn utopie is niet bedoeld als zomaar een literair product, zo blijkt uit het voorwoord. Het is vooral Cullens persoonlijke bezwering van een dreigende dystopische toekomst die wordt bepaald door religie, nationalisme, kapitalistische globalisering en high-tech. Cullen zelf benadrukt dat zijn utopie geen blauwdruk maar een droom is, zoals de ondertitel van het boek al aangeeft. Hij wil de verbeelding prikkelen en een bijdrage leveren aan een maatschappelijk debat. Daarbij beroept hij zich als anarchist op inzichten van Proudhon, Kropotkin,

Morris, Colin Ward, Gustav Landauer, Bart de Ligt.

3

De Australische onderzoeker, activist en publicist Graham Purchase is vooral bekend door zijn talrijke publicaties over anarchisme, anarcho-syndicalisme en ecologie. Een van zijn bekendste politieke essays is The Historical Relationship of Anarchism to Ecology. Het is opgenomen in de bundel *Anarchism and Ecology*, met essays over anarchisme en ecology die voor het grootste deel tot stand zijn gekomen in de periode tussen 1985 en 1991. Purchase, in 2003 gepromoveerd op een studie naar het werk van Kropotkin, verwijst in een utopische roman naar het werk van Kropotkin, Bookchin, Emma Goldman, William Morris, Charles Fourier en Elisée Reclus. Voor zover mij bekend is het zijn enige roman, in 1994 verschenen onder de weinig aantrekkelijke titel *My Journey with Aristotle to the Anarchist Utopia*. Het is, net als het boek van Cullen, geen meesterwerk, maar het is interessanter dan de titel suggereert. De utopie is uitgegeven bij het Californische III Publishing van Bill Meyers. Tot de anarchist fiction van deze kleine uitgeverij horen helaas moeilijk verkrijgbare titels als *Vampires or Gods*, *Virgintooth* en *The Last Days of Christ the Vampire*, een vreemd brouwsel van blasfemie, occultisme, horror, samenzweringstheorieën en satire.

Hoofdpersoon van My Journey is Tom, een arbeider met veel tijdelijke baantjes, die tijdens een gewelddadig arbeidsconflict door de politie wordt neergeknuppeld. Hij ontwaakt in Bear City, een postkapitalistische, ecologische stad in een utopische samenleving. De wijze Aristotle leidt hem rond en introduceert hem bij bewoners. Hij schetst Tom het perspectief van de ontwikkeling van Bear City en van andere bioregio's. We maken kennis met een soms wonderbaarlijke, op ecologische duurzaamheid gebaseerde wereld. Er zijn wel degelijk spanningen tussen mensen, groepen en regio's, maar die ontladen zich niet in geweld. Er is weinig lijden in de nieuwe wereld. Net als in Atopia is de sfeer vreedzaam. Iedereen leeft in vrijheid, er lijkt altijd ruimte te zijn om een eigen weg te gaan, eventueel tegen de conventies in. Er is een grote mate van diversiteit in de manieren waarop regio's hun in alle gevallen duurzame economie hebben opgebouwd. Ze volgen eigen voorkeuren, en houden steeds rekening met wat mogelijk is voor de bioregio.

My Journey valt waarschijnlijk uit de toon bij die andere uitgaven van III Publishing. Purchase lijkt vooral de bedoeling te hebben de lezer te informeren over hoe een anarchistische samenleving er uit zou kunnen zien. De gesprekken over Bear City en de verschillen met andere steden in de omgeving doen soms enigszins gekunsteld aan. Niet de literaire finesse maar de politieke boodschap staat dan voorop. Het verhaal lijkt vooral te zijn geconstrueerd om zoveel mogelijk details te kunnen opdienen over een mogelijke anarchistische samenleving.

My Journey to the Anarchist Utopia lijkt sterk op *News From Nowhere* van William Morris. Purchase heeft daar zijn inspiratie opgedaan en een moderne versie van deze klassieke utopie geschreven. In structuur, opbouw van het verhaal, het ritme van de gebeurtenissen, de sfeer en de context is Purchase schatplichtig aan zijn grote voorganger. Zijn moderne versie van News From Nowhere is niet erg orgineel. My Journey heeft nauwelijks een spanningsboog, in elk geval niet voor zover Purchase het verblijf van Tom in de utopie van Bear City schetst. Alleen in de bewustzijnstoestand van Tom zit enige ontwikkeling: eerst het arbeidsconflict, de bewusteloosheid, dan het ontwaken in Bear City, na een verblijf daar opnieuw bewusteloosheid, en tenslotte het ontwaken in de oude samenleving die zich inmiddels naar een mogelijke revolutie lijkt te bewegen.

4

Ursula K. Le Guin is een grote naam in de science fiction literatuur. Ze is een van de meest vertaalde auteurs in dit genre. Le Guin neemt in *The Dispossessed*, in Nederland uitgekomen onder de titel *De ontheemde*, de lezer mee naar de anarchistische wereld van Anarres. Die is, in tegenstelling tot Atopia en Bear City, alles behalve idyllisch of pastoraal. Anarres is een solidaire samenleving, egalitair, communalistisch, maar economisch en ecologisch schraal en sober. De planeet Anarres is gekoloniseerd door een groep mensen die de moederplaneet Urras hebben moeten verlaten. In navolging van Odo, de grondlegger van hun anarchistische wereldbeeld, kwamen ze in opstand tegen het kapitalistische systeem op Urras. Na een revolutie vertrekken ze naar Anarres om daar hun opvattingen in praktijk te brengen. De beide planeten hebben weinig betrekkingen met elkaar. Maar feitelijk gedoogt het veel sterkere Urras de samenleving op Anarres, in ruil voor de onmisbare ertssoorten die Anarres levert.

Op Anarres staat Shevek, een briljante wetenschapper, op het punt een doorbraak te realiseren in de theoretische fysica. De nieuwe theorie zal ingrijpende gevolgen kunnen hebben voor het begrip van ruimte en tijd en tot een paradigmawisseling leiden. Maar niemand zit daar op te wachten. Het eens revolutionaire Anarres is vervallen tot stagnatie, comformisme en conservatisme. Het lukt de bewoners van de planeet slechts met veel moeite het hoofd boven water te houden. Shevek hoopt dan zijn wetenschappelijke doorbraak op Urras te kunnen realiseren en vertrekt, tegen de zin van de meerderheid in. Hij hoopt verandering op zowel Urras als op Anarres. Zijn missie op Urras lijkt te mislukken. Uiteindelijk besluit hij naar huis terug te keren.

Het verhaal van de twee werelden van Anarres en Urras heeft literaire kwaliteiten die ontbreken bij Purchase en Cullen. Le Guin's karakters zijn mooi uitgewerkt, het verhaal wordt meeslepend verteld en het is goed geconstrueerd. Er is een voortdurende beweging van gebeurtenissen achteruit en vooruit in de tijd, het verhaal speelt zich letterlijk overal af. Het leven van Shevek, de hoofdpersoon, wordt zo verteld dat identificatie met hem vanzelfsprekend is en de lezer diep het verhaal in wordt getrokken. De mogelijkheid sympathie te ontwikkelen met de hoofdpersoon is bij Purchase en Cullen veel kleiner.

The Dispossessed is niet zozeer science fiction als wel social fantasy. Het enige science-fictionachtige in het boek is de mogelijkheid van ruimtereizen, een voorrecht waarvan de bewoners van Anarres overigens normaal gesproken geen gebruik meer maken sinds ze zich in hun nieuwe thuisland hebben gevestigd. De technologie van de bewoners van de anarchistische wereld en die van de bewoners van de andere werelden is verder niet bijzonder geavanceerd.

In de inleiding tot het korte verhaal over de laatste dag van Odo, dat Le Guin

schreef onmiddellijk na *The Dispossessed*, en dat is opgedragen aan de Amerikaanse anarchist Paul Goodman, komt de volgende passage voor: 'De leer van Odo is anarchisme. Niet het gedoe met bommen, want dat is terrorisme. Niet het sociaal-darwinistische economische libertaire denken van uiterst rechts. Maar anarchisme in de zin van het vroege taoisme, en anarchisme zoals Shelley, Kropotkin, Goldman en Goodman dat vertegenwoordigen. Het belangrijkste mikpunt van het anarchisme is de autoritaire staat, kapitalistisch of socialistisch; het belangrijkste morele en praktische thema is samenwerking (solidariteit, wederzijds dienstbetoon). Het is de meest idealistische, en voor mij de interessantste politieke theorie. Het anarchisme vatten in een roman was nog niet eerder gedaan.' Behalve van de al genoemde anarchisten zijn in The Dispossessed volgens critici ook invloeden zichtbaar van Herbert Read, Tolstoj en de Catholic Worker.

5

De literaire kwaliteiten van de anarchistische utopische romans lopen uiteen. Vergeleken met Le Guin zijn Cullen en Purchase obscure romanciers. Wie wil gaan waar niemand hem voorging heeft echter veel uit te leggen. Visie en droom laten zich niet zomaar verzoenen. De ene auteur is daar beter in geslaagd dan de andere.
Thematisch zijn er echter grote overeenkomsten. De drie boeken laten een anarchisme zien dat ecologisch en sociaal is. De anarchistische utopische fictie informeert over wederzijds dienstbetoon en vrije arbeid, over bioregionalisme, ecologische economie, privé-bezit en duurzaamheid; over sociale verantwoordelijkheid, de verhouding publiek – privaat, over sociale controle, conformisme, consensuspolitiek, sociale dogma's, persoonlijke autonomie en sociale verantwoordelijkheid; en over geweld, democratie, vrij onderwijs en vrije sex. Met opvallend gemak schilderen de boeken de anarchistische samenleving als mogelijk en haalbaar, maar kritiek blijft niet achterwege.
Van de hoofdpersonen is vooral Shevek iemand waarmee je je kunt identificeren. Hij is de man die tegen de sociale normen van het verstarde anarchisme op Anarres in zijn eigen weg kiest. Hij worstelt en lijdt. Hij toont aan dat zijn samenleving een probleem heeft. Hij is begaan met het lot van anderen maar verliest zichzelf niet uit het oog. Hij is vrij en loyaal. Vertrek en terugkeer, bij Tom noodgrepen van de auteur, zijn bij Shevek eigen keuzen. De gevolgen kan hij niet altijd overzien, maar in plaats van te ondergaan handelt hij.
Vergeleken met Shevek ontwikkelen Anne Riordan en Tom zich nauwelijks. Tom maakt een gedwongen reis, hij beleeft interessante momenten maar is meer een aanleiding om een verhaal te vertellen dan de verpersoonlijking ervan. Hij is een instrument in handen van de schrijver, dienstbaar aan diens politiek-pedagogische bedoelingen. Tom doet kennis op in Bear City, maar wat kan hij ermee als hij in zijn eigen wereld terugkeert? Ook Anne is minder een echte heldin dan een eendimensionaal medium. De vrolijke consumptie van bier en sex kan de steriliteit van haar rol niet camoufleren. Ze is te veel een figurant in haar eigen verhaal. Welke lezer vraagt zich af wat ze gaat doen als de episode met de laatste kapitalist is afgesloten? Anne en Tom blijven kortom plat in vergelijking met de gecompliceerde mens Shevek, die in zijn verhaal bijna mythische proporties lijkt aan te nemen. Tom is toeschouwer, een buitenstaander, een passant. Anne speelt een spel, zolang ze daar zin in heeft. De mens Shevek leeft. De exotische wereld van Le Guin is uiteindelijk veel reëler dan de samenlevingen van Cullen en Purchase die ons in eerste instantie veel vertrouwder lijken te zijn.
Als Shevek is aangekomen op Urras, schrijft Le Guin: 'He looked at them, one face after another. They all looked at him, expectant. "Well, you have me", he said. He smiled. "You have your anarchist. What are you going to do with him?"'. De vraag die Shevek zijn gastheren stelt is ook aan ons gericht: wat doen we met deze anarchistische utopische fictie? De auteurs steken ons een helpende hand toe. Cullen onthult in het voorwoord van *The Last Capitalist* de politieke bedoeling. Le Guin heeft *The Dispossessed* bij verschillende gelegenheden toegelicht, onder andere in de bundel waarin het verhaal van Odo is opgenomen. En Purchase tenslotte biedt ons met zijn non-fictie voldoende informatie om zijn roman te interpreteren. Maar is het genoeg?

Boeken in de anarchistisch utopische traditie willen niet alleen vermaken, maar ook informeren, opvoeden en verheffen. Ze zoeken in literaire vorm naar mogelijke oplossingen voor politieke en maatschappelijke vraagstukken. Ze drukken op een literaire wijze politieke overtuigingen uit. Het genre geeft op die manier aan het esthetische een politieke dimensie.
De drie utopieën vermaken de lezer, maar niet allemaal in dezelfde mate. Er zijn grote onderlinge verschillen in stijl, literaire kwaliteit, overtuigingskracht en in het effect op de lezer. Le Guin's boek wordt al meer dan 30 jaar gelezen en gewaardeerd. Twee jaar geleden nog verscheen er een studie naar de thematiek en de politieke betekenis van *The Dispossessed*. Die reputatie is voor de twee anderen niet weggelegd. Purchase en Cullen hebben geen miskende literaire meesterwerken geproduceerd. Het is aan de lezer om te beslissen hoe ze deze boeken leest, welke criteria ze aanlegt en welk perspectief ze daarbij inneemt. In de anarchistische fictie van deze auteurs is de spanning tussen het politieke en het esthetische niet in alle gevallen volkomen bevredigend opgelost. Maar de keuze tussen het politieke en het literaire is niet per se absoluut, zo is gebleken. Welke betekenis deze boeken hebben voor de toekomst van het anarchisme als ideologie en beweging is minder gemakkelijk te bepalen. Daarover gaat uiteindelijk niet de auteur maar de lezer.

LITERATUUR

Steve Cullen, *The Last Capitalist. A Dream of a New Utopia*. London: Freedom Press, 1996 – Laurence Davis, Peter Stillman (ed), *The New Utopian Politics of Ursula Le Guin's The Dispossessed*. Lanham: Lexington Books, 2005 – David Graeber, 'The New Anarchists'. *New Left Review*, 13 jan.-feb. 2002 – David Graeber, Andrej Grubacic, 'Anarchism and the Revolutionary Movement of the Twentieth Century'. 2004. www.zmag.org – Ursula Le Guin, *The Dispossessed*. London: Panther Books, 1975 (oorspronkelijk 1974) – Ursula Le Guin, *The Wind's Twelve Quarters*. Volume 2. London: Granada, 1976 (oorspronkelijk 1975) – William Morris, *News From Nowhere, or an epoch of rest*. London and New York: Routledge, 1993 (oorspronkelijk 1890) – Graham Purchase, *My Journey With Aristotle to the Anarchist Utopia*. Gualala, Ca.: III Publishing, 1994 – Graham Purchase, *Anarchism and Ecology*. Montreal: Black Rose Books, 1997 – Graham Purchase, Peter Kropotkin. Ecologist, Philosopher and Revolutionary. Sydney, 2003.

HARDGEKOOKT ANARCHISME*

Over de Franse detectiveschrijver Leo Malet

Martin Smit

De Franse auteur Leo Malet (1909-1996) schreef in de jaren veertig, vijftig en zestig tientallen detectiveromans. Na Simenon was hij de best verkochte detectiveschrijver in Frankrijk. Voor de Tweede Wereldoorlog was hij actief als anarchist en betrokken bij de surrealistische beweging rond André Breton. In zijn romans verloochent hij zijn anarchistische verleden niet, met name in Brouillard au Pont de Tolbiac.

Een warme zomerse dag in Parijs, een aantal jaren geleden. Ik sta op de plek waar de Rue de Tolbiac overgaat in de Pont de Tolbiac, in het 13e Arrondissement. Het eerste gedeelte van de brug overspant een aantal treinsporen en na de kruising met de Port de la Gare, volgt het tweede gedeelte over de Seine. Helaas is de oorspronkelijke gietijzeren boogbrug in de jaren tachtig vervangen door een moderne betonconstructie.

Op deze plaats zouden in 1936 een aantal anarchisten een geldloper van het nabijgelegen koelhuis Entrepôts Frigorifiques beroofd hebben. Van de man en het geld, evenals van de daders, is destijds geen spoor teruggevonden. Pas twintig jaar later zou de zaak worden opgelost. Dat is althans het gegeven in de roman *Brouillard au Pont de Tolbiac* (1956) van Leo Malet.

In *Brouillard au Pont de Tolbiac* (in het Nederlands verschenen als *Mist rond de Pont de Tolbiac*, 1999) wordt privé-detective Nestor Burma – voormalig anarchist – twintig jaar later door een oude kameraad getipt over de zaak van de beroofde geldloper. Burma verdiept zich erin en wordt vervolgens geconfronteerd met zijn anarchistische verleden, met personen en gebeurtenissen die hij al lang had verdrongen. In 1936 is de jonge Burma een krantenverkoper in het 13e Arrondissement en logeert hij in het Foyer Végétalien in de Rue de Tolbiac (wat werkelijk bestaan heeft), waar allerlei anarchisten goedkoop een onderkomen hebben. Op de slaapzaal speelt zich onder de anarchisten een discussie af over het gebruik van geweld tegen de maatschappij en tegen personen. De namen worden genoemd van Callemin, Soudy en Garnier, enkele van de zogenaamde Autobandieten, een groep anarchisten, ook bekend als de bende van Bonnot, die in 1910/11 in en rond Parijs grof geweld gebruikten bij hun overvallen om geld te verkrijgen voor henzelf en voor de beweging. Burma is tegen het gebruik van geweld, maar anderen menen dat geweld niet kan worden uitgesloten. De overval op de geldloper is het gevolg. Wanneer Burma zich twintig jaar later op de oude zaak stort, is een confrontatie met vroegere kameraden onvermijdelijk.

In het boek worden anarchisten niet, zoals in vele andere romans stereotiep neergezet als harteloze fanatici met cape, hoed en bom, zoals bijvoorbeeld in *The Secret Agent* (1907) van Joseph Conrad, *The Man Who was Thursday* (1908) van G. K. Chesterton of in *The Siege of Sidney Street* (1960) van Frederick Oughton. Het zijn gewone figuren met idealen, sappelend om de kost te verdienen. Maar bij sommigen speelt de geldzucht op, anarchistische idealen worden opzij gezet en zij tonen wellicht hun ware karakter. *Brouillard au Pont de Tolbiac* is in de eerste plaats bedoeld als een spannend verhaal. Interessant is natuurlijk dat Malet het anarchisme en de discussie over het gebruik van geweld, als uitgangspunt neemt. De wijze waarop Malet de gebeurtenissen laat ontrollen en de ontknoping van het boek, zijn een afrekening van Burma met de handelswijze van vroegere kameraden. Dat Burma daarbij geen geweld hoeft te gebruiken, komt niet alleen goed uit, maar geeft de opvattingen van Burma (en die van Malet) weer.

Dat Leo Malet de herinneringen van Burma aan diens anarchistische jaren zo treffend beschrijft, moet terug te voeren zijn op zijn eigen achtergrond. Halverwege de jaren twintig was Malet een actief anarchist. Hij schreef in tijdschriften als *l'Insurgé* en *La Revue Anarchiste*, en voorzag in zijn onderhoud als chansonnier in tweederangs theatertjes in Montmartre. Hij begon surrealistisch getinte teksten te schrijven en maakte surrealistische erotische kunst. Hij stuurde een gedicht naar André Breton, de voorman van de surrealistische beweging en uitgever van het tijdschrift *La Révolution Surréaliste*. Breton nodigde Malet uit zich bij de groep aan te sluiten. In 1936 publiceerde Malet zijn bekendste surrealistische gedicht *Ne pas voir plus loin que le bout de son sexe*.

De Tweede Wereldoorlog maakte een einde aan de activiteiten van de surrealisten. Na de Duitse inval werd Malet als 'subversief element' door de Franse Vichy-autoriteiten gevangen gezet. Na enige tijd werd hij vrijgelaten om vervolgens door de Duitsers naar een krijgsgevangenkamp te worden getransporteerd, hoewel hij niet in het leger diende. Zijn ervaringen daar verwerkte hij later in zijn eerste roman *120 Rue de la Gare* (1943). De roman was een klein succes en Malet besloot door te gaan met het schrijven van detectiveromans. Opzet, stijl en hoofdfiguur had hij afgekeken van Dashiell Hammett, met Raymond Chandler de grondlegger van de *hard-boiled* detectiveroman. Malet kende het werk van Hammett want deze was voor de oorlog al in het Frans vertaald. Met Nestor Burma creëerde Malet een Franse variant op Hammetts *private eye* Sam Spade, geschoeid op dezelfde leest: een *coole* detective, onverschrokken, niet te beroerd een robbertje te vechten, cynisch in zijn commentaren en vaak in conflict met de lokale politie. Malet schreef tientallen detectiveromans onder diverse pseudoniemen en introduceerde zo het genre *hard-boiled* in Frankrijk. Briljant was zijn idee, een serie detectiveverhalen te schrijven, waarvan ieder deel zich in een ander arrondissement van Parijs afspeelt. Hij noemde deze reeks *Les Nouveaux Mystères de Paris*, een verwijzing naar en eerbetoon aan de roman *Les Mystères de Paris* van de Franse auteur Eugène Sue (1804-1857). Diens roman verscheen in 1842/43 als feuilleton in afleveringen en beschreef het dagelijkse leven in Parijs aan de onderkant van de samenleving. Het geldt als een van de eerste sociale romans. Beïnvloed door het vroege socialisme toonde Sue de sociale en politie-

* Dit is een herziene versie van een artikel verschenen in Buiten de Orde 1999-4.

ke strijd van de Parijse (arbeiders)bevolking.
De romans van Malet hebben natuurlijk een heel ander karakter. Maar Malet is wel op z'n best in de romans die in gewone volksbuurten spelen, in kroegjes, dubieuze uitgaansgelegenheden, bordelen, stegen en ongure straten, temidden van hoeren, clochards, straatfiguren, kruimeldieven, moordenaars en oplichters. Dat hij zijn verleden als anarchist niet verloochent, blijkt soms uit kritische opmerkingen die hij Burma laat maken over politieke en sociale omstandigheden. Detective Burma heeft na de Tweede Wereldoorlog het anarchisme als ideaal losgelaten, net als Malet zelf. Maar Malet spuugt niet in de bron waaruit hij gedronken heeft. Hij benadert het anarchisme in *Brouillard au Pont de Tolbiac* niet op schampere, belachelijke wijze of als een jeugdzonde. Ook Malets surrealistische verleden duikt zo nu en dan op in zijn romans. In het in 1956 verschenen *Corrida aux Champs-Elysees* (*Corrida op de Champs-Elysees*, 1998) zijn bijvoorbeeld verwijzingen terug te vinden naar Dada en Marcel Duchamp en draait de zaak om de diefstal van een beeldje uit het Louvre, waarbij Picasso en Apollinaire betrokken zouden zijn geweest.
Door het verleden en de achtergronden van Malet wordt duidelijk dat *Brouillard au Pont de Tolbiac* meer is dan een gewone detectiveroman. In de romans van Malet ligt het niet voor de hand dat het recht traditiegetrouw zegeviert. In *Brouillard au Pont de Tolbiac* is er geen winnaar, ook het recht zegeviert niet. Eigenlijk zijn er alleen maar verliezers: de oude kameraad die Burma tipt, probeert tegen de stroom in tevergeefs zijn anarchistische levenswijze vast te houden, anarchisten die hun kameraden verraden, privé-detective Burma die zijn kameraden is kwijtgeraakt en zijn onbezorgde idealistische verleden heeft verdrongen.

Het boek is een weemoedige terugblik op Malets eigen verleden. Er spreekt heimwee uit naar onbezorgde tijden. Weliswaar was het bestaan armoedig, maar dankzij de strijd voor idealen, leek het leven zin te hebben. Heimwee heeft Malet naar de wijk waar zich dat verleden afspeelde: het 13e Arrondissement. Toen hij in 1956 het boek schreef vond hij dat de wijk haar vooroorlogse karakter reeds lang verloren had: de oorspronkelijke Parijse volkswijk was vervallen geraakt, de bevolking vergrijsd, handel en bedrijvigheid verdwenen, evenals de gemoedelijke volkse sfeer. Met Malets herinneringen aan de dertiger jaren in de wijk, en zijn beschrijving van de omgeving twintig jaar later, wordt duidelijk dat het 13e Arrondissement de werkelijke hoofdrol vervult in *Brouillard au Pont de Tolbiac.* Dat moet ook tekenaar Jacques Tardi hebben begrepen, toen hij in 1982 een stripversie van de roman maakte, *Sluiers over de Pont de Tolbiac* (uitgegeven door Casterman). Hieruit spreekt dezelfde heimwee naar een tijd en naar plekken die niet meer bestaan. Niet in de vorm van platte nostalgie, maar als aanklacht tegen het beleid van de gemeente Parijs. De stripversie van Tardi verscheen juist op het moment dat het gemeentebestuur in de wijk rigoureus de slopershamer begon te hanteren. Grote delen van de oude bebouwing sneuvelden, omdat de gemeente de wijk had uitgekozen ter realisering van het project 'Paris Rive Gauche'. Wat restte van de oorspronkelijke volkswijk, bevolkt door overwegend allochtonen, diende vervangen te

worden door luxe woontorens, kantoren, megabioscopen en sportcomplexen. In zijn tekeningen in *Sluiers over de Pont de Tolbiac*, weet Tardi de locaties en sfeer van de wijk in de jaren vijftig perfect tot leven te wekken. Vlak voordat de grote sloop van de wijk begon, fotografeerde Tardi alle locaties uit de roman – herkenbaar terug te vinden in de oorspronkelijke Malet – en gebruikte deze als basis voor zijn tekeningen. De stripversie van Tardi is eveneens een eerbetoon aan een wijk die op dat moment eigenlijk al was verdwenen. Wie met het stripalbum onder de arm en de roman van Malet in de tas, het 13e Arrondissement bezoekt, constateert dat van de oorspronkelijke wijk nauwelijks iets is overgebleven. Oorspronkelijke straatnamen bestaan nog wel, maar de bebouwing is ingrijpend gewijzigd. Er zijn vrijwel geen gebouwen te vinden die ouder zijn dan twintig jaar. Dit is het ultieme voorbeeld van hoe de cityvorming in een stad kan toeslaan. Nog steeds is het gebied rond de Pont de Tolbiac een enorme bouwput. Gezichtsbepalend in deze omgeving is de architectonisch volledig mislukte Bibliothèque Nationale de France, een onder Mitterand gebouwd presidentieel prestige-object. De vier torens, elk als een openstaand boek, op de hoeken van een groot plein, werpen letterlijk en figuurlijk een schaduw over de wijk. Dankzij de aanleg van de nieuwe ultramoderne metrolijn 14 (zonder bestuurder), van Madeleine naar Tolbiac Massena, lokt Parijs massaal toeristen naar de architectonische kunstwerken in het 13e Arrondissement.

Bij de Pont de Tolbiac zoek ik naar de plaats waar in het boek van Malet de overval op de geldloper heeft plaatsgevonden. De tekeningen van Tardi brengen uitkomst, maar de plek is onherkenbaar veranderd. Maar toch, in de schaduw van de Bibliothèque Nationale staat nog het koelhuis van de Entrepôts Frigorifiques uit het boek van Malet, met haar onmiskenbare watertoren. Het werd jaren geleden gekraakt, is inmiddels gelegaliseerd en het wordt verbouwd om er kunstenaarsateliers te kunnen realiseren. Het is één van de laatste restjes vooroorlogs 13e Arrondissement.

‘RECUPERAR LA MEMORIA’

Kanttekeningen bij de speelfilm Salvador

Hanneke Willemse

Op vrijdag 16 maart 2007 vond in de Balie in Amsterdam de première plaats van de speelfilm Salvador*. Deze film maakte deel uit van het Negende filmfestival van Amnesty International, rond het thema mensenrechten en menselijke waardigheid.* Salvador *is gebaseerd op het boek van Francesc Escribano over het leven van de anarchist Salvador Puig Antich, die – niet geheel naar eigen wens – wereldberoemd is geworden door de gruwelijke wijze waarop hij – tegelijkertijd met een Poolse vluchteling – tijdens de Franco-dictatuur aan de worgpaal werd vermoord. De regisseur Manuel Huerga beloofde met deze film iets meer te vertellen over de laatste jaren van deze anarchist. Heel de wereld had verontwaardigd gereageerd op de afschuwelijke executies. Ook Nederland ging de straat op en Utrecht zag die bewuste zaterdag in 1974 een woedende mensenmenigte langs straten en grachten trekken.*

Voordat ik inging op het verzoek om een openbaar vraaggesprek te houden met de echte zussen – dus niet de ‘filmzussen’ – van Salvador, wilde ik de film eerst zien. Ik verwachtte het beeld van een internationale anarchist die zich bewust van zijn daden inzette voor de strijd tegen kapitalisme en onderdrukking. Ik zag het geromantiseerde portret van een groepje doorgeslagen Robin Hood-jongeren, die rijken beroven om armen te verrijken. Hun kwajongensdaden zien we vastlopen in een bijna pornografische observatie van de wurgdood van een van hen. Zonder achtergrond-informatie is de film verstoken van een politiek kader, in de breedste zin van het woord. Dus hield ik een inleiding bij de film om die leemte enigszins aan te vullen.

‘*Recuperar la memoria collectiva*’, het terugveroveren van het collectieve geheugen, van de collectieve geschiedenis, vormde het centrale thema in de politiek, in de pers, bij wetenschappers en ook bij filmmakers vorig jaar in Spanje. Men moest het geheugen opfrissen dat door veertig jaar Franco-dictatuur was uitgewist of misvormd, waren de sociaaldemocraten onder premierschap van Zapatero van mening. Veertig jaar van zwijgen over de rechtse staatsgreep van Franco tegen een democratisch gekozen Republiek, moest doorbroken worden, veertig jaar van franquistische propaganda tot zwijgen gebracht. De waarheid moest boven tafel komen.

Veertig jaar van dictatuur betekende aanvankelijk vluchten om te overleven, als je afwijkende ideeën had; spreken betekende gedood worden of de gevangenis. Honderdduizenden mensen hadden hun heenkomen in het buitenland gezocht, duizenden anderen moesten het met de dood bekopen. Alleen omdat ze politieke en sociale idealen koesterden van vrijheid, gelijkheid en solidariteit en gerechtigheid. Kleinkinderen togen op zoek naar de geschiedenis van hun republikeinse opa’s en oma’s. Hun ouders konden of wilden nog steeds niets vertellen over hun linkse en vooruitstrevende ouders: ze hadden veertig jaar naar franquistische taal geluisterd en franquistische geschiedenis gehoord. *Recuperar la memoria*, haal de lijken uit de kast: en dat is precies wat deze kleinkinderen gingen doen. Zij zochten en vonden de lichamen van hun grootouders in massagraven, veelal aan de rand van hun geboortedorp. Onder druk van steeds meer van deze kleinkinderen die steeds meer massagraven ontdekten van hun revolutionaire voorouders kon ook de politiek niet blijven zwijgen. De sociaaldemocraten, die ook zelf slachtoffers van Franco waren geweest, riepen het jaar 2006 uit tot het jaar van de herovering van de geschiedenis.

En ze eisten de heldenrol. Samen met de communistische groeperingen claimden zij de enige ware slachtoffers te zijn. Hierbij gingen ze voorbij aan de honderdduizenden doden en gevangenen die geen communist of socialist waren geweest. Slachtoffers die leden of sympathisanten waren van de anarchistische en andere revolutionaire vakbonden en autonome groeperingen, die in tegenstelling tot hén, van geen compromissen met het Franco-regiem wilden weten.

Een van deze slachtoffers van de Franco repressie is de hoofdpersoon van deze film, Salvador Puich Antich. Op 2 maart 1974 wordt Salvador aan de worgpaal vermoord in de Modelo gevangenis te Barcelona. Hij is dan 26 jaar oud.

Zoals we in de film kunnen zien leeft Salvador in een tijd van toenemend arbeiders-protest en studentenverzet zoals dat in de jaren zestig over de hele wereld en ook in Spanje plaatsvond. Stakingen en demonstraties tegen het onderdrukkende bewind van Franco, maar ook tegen het oprukkende kapitalisme en voor de vrijheid van meningsuiting en van organisaties. De activisten worden op brute wijze vervolgd en gestraft. Het gaat Salvador niet snel genoeg en samen met enkele kameraden van die jaren richt hij de MIL op, Movimiento Ibérico de Liberación. Deze groepering noemt zich vooral revolutionair, antikapitalistisch en autonoom. Met de arbeidersbewegingen, vooral de anarchistische, onderhouden zij – voor zo ver mogelijk als clandestiene groepering – nauwe banden, zowel nationaal als internationaal. De groep van Salvador legt zich toe op overvallen op, vooral, banken, om hiermee de arbeidersstrijd te financieren. Er vallen hierbij geen doden.

Tot het mis gaat in september 1973. Verraad ligt op de loer en een val wordt gezet. Tijdens een schietpartij voorafgaande aan de arrestatie van Salvador, wordt een jonge politieagent doodgeschoten. Na een schijnproces krijgt Salvador daarvan de schuld en wordt hij ter dood veroordeeld. Zijn vrienden, advocaten en familieleden zetten alles in beweging om zijn leven te redden.

Ongelukkig genoeg voor Salvador, doodt op 20 december 1973 de ETA Carrero Blanco, de belangrijkste man van de regering en uitverkoren opvolger van Franco. Een zondebok moet gevonden worden, en Salvador wordt een van hen. Op zaterdag 2 maart 1974 wordt Salvador aan de worgpaal vermoord in de Modelo gevangenis in Barcelona.

Recuperar la memoria collectiva, het terugveroveren van de collectieve geschiedenis. Dankzij de inspanning van advocaten, vrienden, *compañeros* en vooral ook van zijn zussen kennen we zijn verhaal. De zussen zoeken nog steeds naar ‘gerechtigheid’.

Op 2 maart 1974 vindt in de gevangenis van Tarragona ook omstreeks negen uur aan de worgpaal de executie plaats van de Poolse Heinz Chez (of Chenz). Ook hij was beschuldigd van de moord op een politieagent en ook hij werd beschuldigd van de dood van Carrero Blanco. Heinz Chez was zijn land ontvlucht voor de politieke politie, die hem tot in het buitenland achtervolgde. Deze politieke vluchteling probeerde in anonimiteit de politie te ontlopen. Hij stierf in eenzaamheid. Niemand kwam destijds om zijn lichaam of gerechtigheid op te eisen. (Toen de familie dit later probeerde kregen zij geen lichaam en geen informatie; de Spaanse grens bleef dicht.)

Recuperar la memoria: het terugvorderen van de geschiedenis. Eindelijk gerechtigheid? De zussen Carmen en Mercedes hebben nieuw forensisch materiaal opgeduikeld en wachten nu (al jaren) op de heropening van het onderzoek. De macht ligt nu in handen van het hoogste militaire tribunaal. Met de publiciteit van de film zou het kunnen gaan lukken.

Gerechtigheid? Wat zouden de film en het 'eerherstel' voor Salvador Puig Antich betekenen? Hij gaat met de film de geschiedenis in als een ietwat onnozele hals, die met vage idealen de dood vond; een dood – volgens zijn film-ik nota bene door de ETA veroorzaakt – die hij als een held in de ogen keek. Als anarchist zou hij zich in zijn graf omdraaien om deze actie van zijn zussen Carmen en Mercedes. Hij was immers tegen het bewind van Franco, en kon geen grotere bevestiging krijgen van zijn gelijk dan in deze onzuivere rechtsgang, die een uitvloeisel was van het bewind van willekeur. Voor hem geen grotere eer dan zijn veroordeling als tegenstander van de Franco-dictatuur.

Recuperar la memoria colectiva, het terugvorderen van de collectieve geschiedenis, het collectieve geheugen opfrissen. De film Salvador is een godsgeschenk dat perfect past in het politieke straatje van de Spaanse sociaaldemocratie. Al het andere verzet dan het sociaaldemocratisch verzet tegen Franco is onbeduidend; alle maatschappelijke onvrede was tegen Franco gericht, en niet vervuld van idealen van een nieuwe, andere samenleving. *Recuperar la memoria.* Spaanse anarchisten zullen stevig aan de weg moeten timmeren, moeten blijven graven en tegen de politieke stroom in blijven roeien om ook hun 'memoria', hun geschiedenis van sociale strijd en revolutie te heroveren.

Ondanks alle bezwaren: het eerste deel van de film geeft een aardig tijdsbeeld van opstand en onderdrukking.

LITERATUUR

Escribano, Francesc (2001), *Cuenta atrás. La historia de Salvador Puig Antich*. Barcelona, Ed. Península. – Rosés Cordovilla, Sergi (2002), *El MIL, una historia política*. Barcelona, AliKornio. – Ricard de Vargas Golarons (intr.) (1966) *Antologia poética a la memoria de Salvador Puig Antich*. Barcelona, Ateneu Enciclopèdic Popular. – Telesforo Tajuelo (1977), *El Movimiento Ibérico de Liberación, Puig Antich y los Grupos de Acción Revolucionaria Internacionalista. Teoría y practica 1969-1976*I. Paris, Ruedo Ibérico. – Nosotros (2004), *Il y a trente ans, Salvador Puig Antich. Fragments de mouvement de l'histoire*. Saint-Amand-Montrond, Ed. La Remembrance. – Antonio Téllez Solá (1994), *El MIL y Puig Antich*. Barcelona, Virus. – Alberola, Octavio y Arianne Gransac (1975), *El anarquismo español y la acción revolucionaria 1961-1974*. Paris, Ruedo Ibérico. – Comité de soutien au MIL (1974), L' état espagnol condamne a mort le militant Puig Antich. Brussel. (Bro. 113/17 fol.) – Comité d information de de solidarité avec l'Espagne (1974?), dossier 3 'Puig Antich'. Paris. (Bro. 139/13 fol.) –-*'l' Etat et la révolution: Puig Antich, Heinz Chez* (1975) (18/24c fol.)

BOEKBESPREKINGEN

HET RIJKE ROOIE LEVEN

De geschiedenis van het socialisme is grafisch voorgesteld, zo staat in het voorwoord van SP-leider Jan Marijnissen te lezen, geen rechte lijn maar een bochtige weg. In zijn boek met als medetitel *Verhalen over socialisme in Nederland* leidt Ronald van Raak ons over dit slingerpad langs onder andere Provo, Albert Hahn, Joris Ivens, Willem Drees, Monne de Miranda, Remi Poppe en Ferdinand Domela Nieuwenhuis. De verhalen zijn volgens de auteur 'een subjectief, maar handzaam overzicht van de ontwikkeling van het socialisme in Nederland'. En waar mogelijk probeert hij 'dit verleden in een actueel perspectief te plaatsen of te verbinden met de Socialistische Partij (SP)'.

Dat 'verbinden' lijkt verdacht veel op het uitventen van de SP-verkiezings- en partijlijn en riekt naar de geur van regeringspluche. De inhoud van het begrip socialisme stelt bij Jan Marijnissen ook al niet veel voor. Hij en Van Raak willen voor 'de mensen de omstandigheden menselijk maken'. Natuurlijk moet dat gebeuren, maar het klinkt zo vrijblijvend. De politieke concurrent zegt dat ook. Wordt er gesproken over een fundamentele verandering van de maatschappij? Valt dat scherpe woord 'revolutie', wég met de kapitalistische maatschappij? Nee. Nu begrijp ik bij Van Raak de ophemelende aandacht voor zogenaamde 'socialisten', de sociaal-democratische wethouders Monne de Miranda en Drees (die later ook regeringsleider zou worden en mede verantwoordelijk was voor de koloniale Politionele Acties in Nederlands-Indië). De oude Drees schijnt zelfs, zo deelt Van Raak ons mede, op dit moment populair te zijn onder SP-ers. Het is een pleidooi waarbij de sociaal-democraat (of is het de democratisch-socialist?) Wouter Bos weer eens overtuigd moet worden van het feit dat hij totaal verkeerd zit met zijn hang naar het CDA. Kijk maar: de huidige SP-wethouders durven op lokaal niveau bestuursverantwoordelijkheid te nemen, dat kan dus best landelijk een voortzetting krijgen. Het is politieke vleierij vermengd met hoop en geeft te denken waar het met de SP naartoe gaat. Net als in het laatste hoofdstuk waar het om het christelijke volksdeel gaat, een niet onaanzienlijk deel van het electoraat, waar met de 'publieke moraal' als aas lustig naar gehengeld wordt. Nederland coalitieland, smalle margepolitiek. Het zit er diep in. Maar… moet de SP eigenlijk wel wethouders leveren? Ligt daar niet een grens, net als bij de RSAP van Henk Sneevliet waar Van Raak zo bewonderend over schrijft? Over die fundamentele vraag lees je niks.

Een handzaam overzicht van de ontwikkeling van het socialisme is het ook al niet. Dat is veel te pretentieus. Het boek is te oppervlakkig, onnauwkeurig ook en soms regelrecht onjuist, bijvoorbeeld daar waar Van Raak de SP-jongerenorganisatie Rood te gemakkelijk aan Provo koppelt. De vlotte beschrijvingen laten helaas geen dynamische ontwikkeling van richtingen binnen het socialisme zien. Toch iets wat je mag verwachten van een overzicht. Veel richtingen blijven ongenoemd. De korte verhalen – al eerder gepubliceerde columns – belemmeren verdieping en verbreding. Het boek blijft te vaak steken in statische ideële geschiedschrijving, geen materiële in de zin dat uit de maatschappelijke verhoudingen begrepen kan worden waaróm iets gebeurt en verandert.

Kortom: een teleurstellend boek van de directeur van het Wetenschappelijk Bureau van de SP. (DdW)

Ronald van Raak, Het Rijke Rooie Leven, Uitgeverij Aspect; Soesterberg, 2006; 120 pag.; 14,50 euro.

MEEDOEN

Er zijn in Nederland wel 100.000 verenigingen en organisaties. Er komen er elk jaar meer bij. Meer dan 4 miljoen Nederlanders verrichten vrijwilligerswerk. Dat doen ze onder andere met behulp van een aantal van die verenigingen en organisaties. Eén daarvan is Humanitas, een bekende speler in het

veld van het zogenaamde maatschappelijk activeringswerk. Via deze vereniging Humanitas participeren zo'n 8000 mensen in het publieke domein; met hun werkzaamheden stellen ze ook andere burgers in staat een bijdrage te leveren aan de samenleving.

Dit zijn enkele gegevens uit de dissertatie van Judith Metz. Ze was enkele jaren geleden lid van de redactie van *De AS*. Ze heeft jarenlang onderzoek gedaan naar de manier waarop de lokale afdelingen en de landelijke organisatie van de vereniging Humanitas vrijwilligers faciliteren om deel te nemen in activiteiten als de zorg voor ouderen, maatjesprojecten, de opvang van asielzoekers en andere vormen van maatschappelijke dienstverlening en is daar onlangs op gepromoveerd.

Het boek heeft een theoretisch en historisch deel, en het bevat verder verslagen van drie casestudies. De weergave van de theorievorming over de participatie van burgers is weinig opzienbarend. De auteur wijst op enkele ontwikkelingen in de debatten over *civil society*, participatie, burgerschap en uitsluiting, maar steekt geen vuurwerk af. Ook voor de overigens nuttige schets van de geschiedenis van het maatschappelijk activeringswerk en de rol van Humanitas daarin geldt dat het verhaal best wat kritischer van toon had mogen zijn.

Het deel van het boek waarin verslag wordt gedaan van het veldwerk en enkele facetten worden belicht van de praktijk van het maatschappelijk activeringswerk van Humanitas is erg uitvoerig. Zo bevat het enkele letterlijke weergaven van delen van gesprekken tussen mensen van Humanitas en vrijwilligers. Dat maakt het er niet leesbaarder op.

Het boek is ambitieus opgezet. De auteur zet een flink aantal lijnen uit en geeft daarna voordurend blijk van een behoefte te demonstreren dat ze in die constructie zelf de weg nog niet is kwijtgeraakt. De talloze richtingaanwijzers, opsommingen, samenvattingen, herhalingen en herinneringen hebben uiteindelijk een averechts effect. Het organiseren van de participatie van burgers is ook een ingewikkelde materie, zo blijkt. Professionals werven vrijwillige bestuurders op lokaal niveau, die op hun beurt coördinerende vrijwilligers werven, en die gaan dan op zoek naar uitvoerende vrijwilligers en doen daarbij een beroep op professionele ondersteuning, en dat leidt er weer toe dat professionals vervolgens de vrijwilligers het werk uit handen nemen, enzovoort.

De slotbeschouwing maakt wel wat goed. Hier is de auteur tamelijk bondig. Een van de conclusies luidt dat in sommige gevallen Humanitas de participatie van burgers bemoeilijkt of zelfs verhindert. Een andere dat in het ene geval werkzaamheden beter kunnen worden uitgevoerd door professionals, in het andere door vrijwillligers. Wat de vereniging Humanitas of soortgelijke verenigingen kunnen doen om de situatie te verbeteren, en wat ze moeten doen om dit te realiseren, blijft onduidelijk. Stelling 12, behorende bij het proefschrift, geeft eigenlijk heel goed mijn stemming weer na het lezen van het boek. *If I can't dance to it, it's not my revolution*. Toegeschreven aan Emma Goldman, zo schrijft de auteur er tussen haakjes bij. (AB)

Judith Metz, De tweeledige werking van intermediairen voor burgerparticipatie. Onderzoek naar de betekenis van de vrijwilligersondersteuning van de vereniging Humanitas voor burgerschap. SWP Amsterdam:, 2006.

KALKAR

De strijd in Nederland tegen kernenergie, die in de jaren zeventig massaal werd ondersteund, is vooral dankzij de ramp met de centrale in Tsjernobyl uiteindelijk een succes geworden. De tegenstanders moesten vele angstige momenten doormaken voordat het zover was. Velen maakten bij demonstraties in Kalkar in de jaren zeventig kennis met het zogenaamde Navo-prikkeldraad – nog steeds een goed argument om tegen de Navo te zijn. Ze stonden er tegenover werkelijk tot de tanden bewapende soldaten van de Duitse atoomstaat. Bij Dodewaard trotseerden de demonstranten wolken traangas en de inzet

van met pistolen zwaaiende knokploegen van agenten in burger. Tegenstanders van kernenergie zijn voor van alles en nog wat uitgemaakt. Dat was kernenergie in de jaren zeventig: een technologie van een systeem dat geen verzet duldde, met een fanatiek autisme verdedigd door krachten die pas op het allerlaatste moment eieren voor hun geld kozen en in hun schulp kropen. Na Tsjernobyl bleef de nucleaire technologie aanwezig, maar zij verloor haar status. Er leek een stevige consensus te bestaan over de wenselijkheid kernenergie niet meer dan marginaal in te zetten.

Naar serieuze pleidooien vóór een op kernenergie gebaseerde energievoorziening in Nederland luisterde lange tijd niemand meer. De herinnering aan het debacle van Kalkar en de paniek rond Tsjernobyl waren nog te vers. Blijkbaar zijn de tijden nu veranderd. Tot voor kort was kernenergie een probleem, nu is ze plotseling zowel op Europees niveau als in Nederland in korte tijd toch weer een mogelijke oplossing geworden, niet alleen voor energieschaarste, maar ook voor milieuproblemen. Kernenergie maakt een razendsnelle come back. Hans Ramaer schreef in 1974 een boek over de geschiedenis van de kernenergie. De titel *De dans om het nucleaire kalf* is weer actueel. Het debat over kernenergie is een nieuwe ronde ingegaan. En opnieuw dingen vele vrijers naar onze hand en willen ze ons mee laten dansen.

Mede hierom is het goed dat onderzoeksjournalist Kees van den Bosch een boek heeft geschreven over kernenergie en de strijd daartegen. *De Angstreactor* gaat vooral over het geflopte miljardenproject Kalkar. Van den Bosch, bekend van het veelgeprezen VPRO-radio onderzoeksprogramma Argos, gold op grond van de vele programma's die hij over het onderwerp maakte al als deskundige op het gebied van kernenergie. Hij heeft nu ook een journalistiek standaardwerk over Kalkar geschreven, een op sommige momenten ongelooflijk verhaal over een geschiedenis die met het debacle van het project met deze snelle kweekreactor niet blijkt te zijn geëindigd.

Op grond van de verhalen van een aantal Nederlandse en Duiste betrokkenen – actievoerders, wetenschappers, politici, bouwers, ondernemers – schetst hij een helder beeld van wat in Kalkar is opgebouwd, wat daarvoor nodig was, wat zich achter de schermen heeft afgespeeld, en hoe het drama van dit ultramoderne energieproject jaren later uiteindelijk een hoogtepunt beleeft in de dood van een Russische illegale arbeider, met vele anderen ingehuurd om van Kalkar een pretpark te maken. Met humor en kennis van zaken schrijft Van den Bosch over waar het bij die kernenergie ook weer over ging. 'Kernenergie is een ingewikkelde manier om water te laten koken', zo legt hij in zijn boek uit. Een kweekreactor als die in Kalkar is niet alleen ingewikkeld, maar ook gevaarlijk. Aan de techniek zijn zoveel nadelen verbonden – sociaal, ecologisch, economisch, politiek – dat het niet verstandig is ermee door te gaan. De les van deze kroniek van een eeuwige belofte is volkomen helder. Toch mag je vrezen dat het laatste pleidooi voor kernenergie en voor kweektechnologie nog niet heeft geklonken.

Van den Bosch heeft grondig werk verricht, een enkele keer iets te grondig, bijvoorbeeld in de opsomming van kernenergienota's. Maar hij heeft gelijk, politieke ontwikkelingen zitten nu eenmaal ook in documenten. Het verhaal over Kalkar gaat vele kanten op, eenvoudigweg omdat er zoveel persoonlijke verhalen over het project te vertellen zijn. Maar hij brengt alle lijnen van het verhaal van Kalkar uiteindelijk met vaardige hand weer bij elkaar. Tezamen vertellen die aan elke burger die wordt geconfronteerd met dergelijke moderne megaprojecten dat je niet genoeg argwaan kunt hebben bij de mooie praatjes van de coalitie van ingenieurs, wetenschappers, bestuurders en natuurlijk vooral ondernemers. Ook al hebben ze de beste bedoelingen, de dienaren van de Atoomstaat zijn niet te vertrouwen.

Het goede nieuws van Kalkar is natuurlijk dat verzet werkt. Ook al kunnen degenen die

zich verzetten onmogelijk alles overzien en speelt veel zich in het verborgene af, het loont de moeite vol te houden. En om te voorkomen dat de atoomenergiemaffia er alsnog met de buit vandoor gaat, is het raadzaam de gele stickers alvast weer uit de kast te halen en alles vol te plakken met de oude boodschap. Atomstrom: Nein Danke! (AB)

Kees van den Bosch, De angstreactor. Kalkar, kroniek van een eeuwige belofte; SUN, Amsterdam: 2006; 19.50 euro.

GELUKKIGER LEVEN

Een basisgedachte van de moderne tijd is de idee dat het bevorderen van economische groei het welzijn van de mens zal vergroten. In de politiek staat dan ook het streven centraal om de productie te vergroten en de consumptiemogelijkheden uit te breiden. Meer algemeen wordt onze maatschappij beheerst door de gedachte dat groei, grensverlegging en materiële overvloed de voorkeur verdienen boven groeibeperking, het respecteren van grenzen en soberheid.

Maar valt wel vol te houden dat economische groei en toename van productie en consumptie leiden tot een vergroting van menselijk geluk? Is het niet veel eerder zo dat het in acht nemen van grenzen in de vorm van zuinig, matig en sober leven het bestaan verrijkt en mensen juist gelukkiger maakt? Bestaat er feitelijk een tegenstelling tussen zuinigheid en overvloed of leidt een minder consumptieve levensstijl in de regel tot meer voldaanheid, welzijn en geluk?

Wie de literatuur er op naslaat komt al snel tot de conclusie dat er geen direct verband bestaat tussen economische groei en het niveau van menselijk geluk.

Ook in de recente bundel van filosoof Koo van der Wal en econoom Bob Goudzwaard getiteld *Van Grenzen Weten*: Aanzetten tot een nieuw denken over duurzaamheid, wordt de stelling ondergraven dat een meer consumptieve leefwijze gelukkiger maakt. In dit inspirerende boek wordt helder aangetoond dat het welzijn juist vergroot wordt door een gematigde levensstijl. Welke leerzame argumenten kunnen aan de verschillende hoofdstukken worden ontleend voor het samengaan (synergie) van een minder consumptieve leefstijl en het leiden van een leven van welzijn en overvloedig geluk?

In het eerste deel van het boek wordt door Johan van Klinken, Jan van Hooff en Arthur Petersen onderzocht wat de gevolgen zijn van doorgaande economische expansie. Overproductie en overconsumptie hebben onmiskenbaar een drastische klimaatverandering tot gevolg, zij leiden tot een ongekende beperking van biodiversiteit en een onomkeerbare aantasting van ecosystemen. Men vraagt zich af: hoe kunnen mensen zich rijk en gelukkig voelen in een omgeving waarin het probleem van klimaatverandering voor onvoorspelbare risico's zorgt, planten en diersoorten met uitsterven worden bedreigd, en het milieu grootschalig is vervuild? Door het blindelings volgen van de groeilogica nemen de risico's en nadelen voor mens, natuur en milieu in versterkte mate toe.

In het middendeel van *Van Grenzen Weten* leggen Bob Goudzwaard, Ton Lemaire en Van der Wal op scherpzinnige wijze de krachten bloot die in de moderne maatschappij het groeidenken bevorderen. Goudzwaard buigt zich over de vraag waarom het in onze samenleving ontbreekt aan een besef van fundamentele grenzen en begrenzingen. Naast ecologische grenzen zijn er volgens hem ook fysieke, psychische en sociale grenzen aan de groei. Werknemers raken door de groei-economie overbelast en krijgen last van burn-out en stress. De sociale gevolgen worden overschreden doordat ruimte, stilte en natuurschoon verdwijnen, de individuen zich gaan richten op het eigen belang en de burgers gaan een veel te gehaast leven leiden.

Een inventarisatie van onderzoekingen bevestigt de visie van Goudwaard op de zogenaamde 'geluksparadox': het feit dat het verbeteren van levensomstandigheden geen effect heeft op het algemene gevoel van welzijn. (p. 86). Mensen wennen snel aan meer consumptie en vergelijken zich telkens met anderen in de omgeving. Als de ander er meer op vooruit is gegaan, dan neemt het geluksgevoel af. Ook dreigt het gevaar van verslaving aan de 'cyclus van werken en uitgeven'. Hoe meer en langer je werkt, hoe meer je geneigd bent goederen te begeren en spullen aan te schaffen die niet echt noodzakelijk zijn, vanwege de status, imitatie en ter compensatie van al het harde werken.

In het hoofdstuk, 'Groei als obsessie' geeft Ton Lemaire een analyse van het destructieve groeidenken van de westerse maatschappij en de 'illusie' dat groei beter is en tot overvloed zal leiden. Kern van zijn messcherpe argumentatie is dat in de moderne tijd sprake is van een zogenaamde 'economisering' van cultuur en leefwereld. De cultuur is die van het rationeel calculerende individu, economisch en egoïstisch denkend en handelend. De wereld van spullen en goederen vormt de dagelijkse leefomgeving en het geloof is dominant dat er sprake is van 'schaarste', dat wil zeggen een tekort aan middelen om de behoeften te bevredigen.

Deze vooronderstellingen zijn echter contraproductief. De consumerende burger is niet meer tevreden te stellen en heeft last van een gevoel van zinloosheid. Hij of zij is eigenlijk op zoek naar zingeving, waardevolle sociale relaties, tijd voor de naaste omgeving. Welbevinden is echter niet te vinden in een wereld van destructieve groei en rusteloos streven naar meer. Daar komt volgens hem nog bij dat de moderne cultuur in vele opzichten ziekmakend is. Ziekten als ernstig overgewicht, allergieën, astma, hartaandoeningen en bepaalde vormen van kanker worden (mede) veroorzaakt door overconsumptie en de vervuiling door industriële ontwikkeling.

Wie eventueel toch nog twijfelt aan de centrale stelling dat een eenvoudig, matig en sober leven juist leidt tot een gevoel van rijkdom, voldaanheid en overvloed, wordt door de bijdrage van Koo van der Wal definitief overtuigd. Hij benadert de hedendaagse consumentistische mentaliteit primair als een cultureel of geestelijk probleem, dat samenhangt met een 'uitwendige' opvatting van welzijn: onze cultuur richt zich op uiterlijkheden, uiterlijk succes etcetera. (p. 160). Refererend aan onder meer Erich Fromm verwijst hij naar het feit dat wij leven in een maatschappij van 'hebben', in plaats van 'zijn'.

Voorbeelden zijn zorgzaamheid, vriendschap, welbevinden, aandacht voor de omgeving, maar ook liefde en zingeving. Terwijl in politiek en economie wordt gestreefd naar de bevrediging van materiële behoeften, verdwijnt de aandacht voor intermenselijke en spirituele aspecten op de achtergrond: 'Het paradoxale van de situatie is (…) dat gevoelens van onvoldaanheid en innerlijke leegte wijdverbreid zijn. Wij leven met andere woorden in een cultuur die wat de uiterlijke kant van het bestaan betreft rijk voorzien is, maar die ons wat de diepere lagen van het bestaan betreft in de kou laat staan' (p. 163).

Hier ligt de sleutel tot een antwoord op de vraag of het in acht nemen van grenzen in de vorm van zuinig, matig en sober leven het bestaan verrijkt en mensen gelukkiger maakt. Bij een eenvoudiger levensstijl ligt de nadruk niet op uiterlijke kenmerken van succes (een grote auto, merkkleding), maar op de innerlijke aspecten van menselijk welzijn. Van der Wal noemt bijvoorbeeld ontspannenheid, vriendelijkheid, rust, evenwichtigheid, het besef te leven in een zinrijke wereld (p. 163). Daarnaast zou men kunnen noemen een sterke gerichtheid op aandacht voor medemensen, het genieten van zinvol werk, het bijdragen aan de gemeenschap, en het belang van de spirituele dimensie: op een waardige wijze 'zijn', in plaats van gedachteloos veel spullen 'hebben'.

Zelf heb ik veel geleerd van utopische denkers als Thomas More (*Utopia*), Henry David Thoreau (*Walden*) en William Morris (*News from Nowhere*). Het fundamentele idee van welzijn, geluk én overvloed van deze denkers bestaat uit zelfontplooiing, het verrichten van creatieve, artistieke en intellectuele activiteiten, het hebben van liefdevolle soci-

ale relaties, het beleven van plezier aan de natuur, en het genieten van een welbesteed leven met voldoende vrije tijd.
Dit is ook de bevinding van prominente psychologen zoals Richard Ryan en Tim Kasser. In hun wetenschappelijke onderzoeken wordt bevestigd dat een materialistische levensinstelling en een focus op verbruiksgoederen mensen ongelukkig maakt. De wens om telkens meer te bezitten leidt tot een zware geestelijke belasting. Onzekerheid en stress zijn vaker aanwezig bij materialistisch ingestelde personen, net als gevoelens van depressie en vervreemding. Deze mensen moeten harder werken om al hun goederen te kunnen aanschaffen, onderhouden, en weer te vervangen. Hierdoor houden zij relatief weinig tijd over voor al die andere meer elementaire vormen van welbevinden: 'living, loving and learning'.

De conclusie luidt dan ook dat het stellen van grenzen aan puur materiële overvloed niet de mogelijkheden beperkt, maar deze juist verruimt voor andere, meer waardevolle dimensies van geluk en welzijn. Waar materialisme leidt tot geestelijke leegheid en het nastreven van uiterlijkheden, creëert een minder consumptieve leefwijze de mogelijkheid tot innerlijke ontwikkeling, ontspannenheid, en tevreden zijn. Niet alleen om milieuredenen is een levensstijl van zuinigheid, matigheid en soberheid wenselijk, maar ook om een maatschappij te realiseren die de innerlijke voorwaarden van welzijn in ruime betekenis bevordert.
Een dergelijke benadering zal ons voeren naar een verbetering van de algemene kwaliteit van het leven en ruimte bieden voor geestelijke, morele en sociale vooruitgang. De vermeende tegenstelling tussen zuinigheid en overvloed is niet houdbaar. Een minder consumptieve levensstijl stelt ons in staat om overvloedig van het leven te genieten en gelukkiger te zijn. (MdG)
Koo van der Wal en Bob Goudzwaard (redactie), Van Grenzen Weten: Aanzetten tot een nieuw denken over duurzaamheid; Damon, Budel 2006.

DE BURGEROORLOG IN SPANJE

Vorig jaar zomer was het zeventig jaar geleden dat Franco en andere Spaanse generaals in opstand kwamen tegen hun democratisch gekozen republikeinse regering. Het was aanleiding voor de (her)uitgave van verscheidene boeken over de Spaanse Burgeroorlog (1936-1939), maar ook voor een reeks lezingen, films en een tentoonstelling over die oorlog, afgelopen najaar in Instituto Cervantes in Utrecht (0302428477).
Op de expositie 'Een Nederlandse blik op de Spaanse Burgeroorlog' werd veel beeldmateriaal getoond, waaronder werk van de fotograaf Carel Blazer. De gelijknamige publicatie die bij deze expositie verscheen bevat naast dit beeldmateriaal ook een aantal begeleidende artikelen. Het opmerkelijkste is wel het bijna vergeten verhaal over de internering van enkele tientallen Francogezinde Spanjaarden op Ameland nadat deze asiel gezocht hadden in het Nederlandse consulaat in Madrid. Maar ook aan Nederlandse anarchisten als Anton Constandse, Arthur Lehning en Albert Helman (Lou Lichtveld) die voor korte of langere tijd in die jaren Spanje bezochten wordt aandacht besteed.
Tien jaar terug verscheen – in een beperkte oplage – de eerste druk van *Spaans Dagboek*, de notities die Arthur Lehning maakte tijdens zijn vier weken durend verblijf in oktober/november 1936 in republikeins Spanje. Ton Geurtsen was er in *De AS* 116 enthousiast over. En terecht, want vooral het verslag van de autotocht van Barcelona naar Valencia, die hij met Emma Goldman en de uit Duitsland gevluchte journalist Hanns-Erich Kaminski maakte is fascinerend. Zeker wanneer je Kaminski's reportage er naast legt. (Het zou overigens zeer welkom zijn als diens complete ooggetuigenverslag van de Burgeroorlog uit 1937 – *Ceux de Barcelone* – eindelijk in het Nederlands werd uitgebracht).
De eerste uitgave van dit dagboek bevatte veel verhelderende annotaties. Toke van Helmond heeft het notenapparaat in deze tweede druk nog verder uitgebreid en geactualiseerd. Onder meer wordt aandacht besteed aan die Gruppe DAS, de Duitse anarcho-syndicalisten in Spanje, over wie de afgelopen jaren nogal wat gepubliceerd is. De Berlijnse uitgeverij Travia (die eerder Kaminski's boek in het Duits uitgaf) brengt binnenkort een Duitse vertaling van Spaans Dagboek uit.
In het herdenkingsjaar 2006 verscheen ook een vertaling van Hugh Thomas' standaardwerk over de burgeroorlog waarvan de eerste editie verscheen in 1961. De kritiek op Thomas is dat hij te vaak de socialistische premier Negrin, die een pro-Sovjetbeleid voerde, in bescherming neemt. De eveneens Brise historicus Antony Beevor daarentegen signaleert dat de republikeinse regering in Madrid zo weinig mogelijk te maken wilde hebben met het 'anarchistische' Catalonië met zijn wapenfabrieken en daarom (ook) voor Moskou koos. Beevors *De strijd om Spanje*, uitgegeven door Anthos, verdient in ieder geval ruimere aandacht in De AS dan dit signalement.
De Spaanse Burgeroorlog blijft na al die decennia nog vaak omgeven met romantische voorstellingen, met name die over democratie versus fascisme. De Britse historicus en Spanje kenner Paul Preston is aan dat beeld niet geheel ontsnapt, zoals blijkt uit zijn overigens sympathieke geschiedschrijving van de oorlog. De nu in het Nederlands uitgegeven versie van zijn 'kleine' geschiedenis is de derde, de vorige verschenen in 1986 en 1996.
Preston zegt al in zijn voorwoord dat generaal Franco niets goeds gebracht heeft. Hij besteedt veel aandacht aan de Caudillo die zijn bondgenoten een voor een verried, de Spaanse fascisten van Primo de Rivera als eersten. Zonder twijfel komt Prestons boek een plaats toe in de (Nederlandstalige) boeken toptien over de Burgeroorlog. En zeker van belang daarbij is zijn 25 pagina's tellende beredeneerde bibliografie van in het Engels verschenen literatuur over de Burgeroorlog. (HR)
Hub. Hermans e.a., Een Nederlandse blik op de Spaanse Burgeroorlog; Institutio Cervantes Utrecht i.s.m. IISG Amsterdam, 2006; geïll.; 160 pag.; 12,50 euro.
Arthur Lehning, Spaans dagboek & Aantekeningen over de revolutie in Spanje; Ithaka & De Vooruitgang Amsterdam 2006, tweede herziene en uitgebreide druk; geïll.; 122 pag.; 17,50 euro.
Paul Preston, Een kleine geschiedenis van de Spaanse Burgeroorlog; Atlas Amsterdam 2006; geïll.; 360 pag.; 29,90 euro.

150 JAAR VRIJDENKEN IN NEDERLAND

De vrijdenkersbeweging in Nederland bestaat 150 jaar. In 1856 werd in Amsterdam De Dageraad opgericht, een vereniging die van start ging met 44 leden, en sinds een halve eeuw bekend staat als De Vrije Gedachte die het blad *De Vrijdenker* uitgeeft. Ter gelegenheid van dit jubileum is een fraai boek uitgebracht waarin de geschiedenis van de vrijdenkersbeweging beschreven wordt.
Eerdere jubilea, in 1956 en in 1981, werden gevierd met gedenkbundels die door de vrijdenkers zelf waren samengesteld. Ditmaal is gekozen voor een indrukwekkende bundel met bijdragen van twaalf wetenschappers, merendeels historici. Het initiatief daartoe kwam van het Humanistisch Archief in Utrecht.
Vrijdenken was (en is) een vorm van ondogmatisch denken over levensbeschouwelijke en maatschappelijke vraagstukken waarbij met voorbijgaan aan door God geopenbaarde waarheden of theologische beweringen gezocht wordt naar 'het ware, het goede en het schone'. Tegenover God, Christus en de Kerk stelden de vrijdenkers de menselijke rede en soevereiniteit. Natuur en wetenschap namen de plaats in van godsdienstige leerstellingen.
De wortels van de vrijdenkerij liggen in de Verlichting, maar 'het denken zonder dogma's' zoals de vrijdenkers het zelf formuleerden, ontstond toch vooral in reactie op natuurwetenschappelijke kennis. De kerken hadden zich zolang tegen wetenschappelijke ontwikkelingen verzet dat wie daarin belang stelden bijna vanzelf buiten de godsdienst kwamen te staan. En zo werd het wereldbe-

schouwelijke materialisme onder invloed van radicale natuurwetenschappers als Haeckel, Darwin en Moleschott al spoedig gemeengoed binnen de jonge vrijdenkersbeweging.
Het kan dan ook niet verbazen dat de stoot tot het oprichten van De Dageraad juist uitging van een in die tijd verschenen boek over Java van de arts en etnoloog Junghuhn die de natuur als bron van waarheid zag. Daarom ook vormden atheïsten bij de oprichting nog een minderheid en spraken de eerste georganiseerde vrijdenkers vooral van natuurreligie. Multatuli vertolkte met zijn 'Gebed van de onwetende' de overgang naar een atheïstisch wereldbeeld dat tot op de dag van vandaag door de meeste vrijdenkers wordt onderschreven.

Velen van hen zagen het atheïsme overigens als een sociaal ideaal, een zich ontworstelen aan bevoogding door kerkelijke en wereldlijke machten. Vrijdenken was altijd een levenshouding waarbij het streven naar gerechtigheid centraal stond. Dat verklaart de grote maatschappelijke betrokkenheid en uitstraling van de beweging. Vrijdenkers stonden vooraan in de strijd tegen militarisme, oorlog en fascisme, op de bres voor democratie en mensenrechten. En daarnaast behoorden ze tot de eersten die vooruitstrevende standpunten innamen op terreinen als feminisme, crematie, geboorteregeling, homoseksualiteit en euthanasie.
Tegelijk was de vrijdenkerij een cultuurbeweging. Aanvankelijk was De Dageraad nog overwegend een organisatie van de kleine burgerij, in politiek opzicht overwegend liberaal. Na 1900 veranderde dit: steeds vaker kwamen vrijdenkers uit de arbeidersklasse. De voormalige predikant Ferdinand Domela Nieuwenhuis staat model voor deze verschuiving en geeft tegelijk weer dat de vrijdenkersbeweging zich in anarchistische richting ontwikkelde. Daarmee is ook de titel *God noch autoriteit* van de bundel verklaard.
Men kan de marginaliteit van de vrijdenkersbeweging benadrukken zoals Hans Blom in zijn inleiding doet, maar zal toch moeten erkennen dat het de vrijdenkers niet ontbroken heeft aan invloed op sommige maatschappelijke ontwikkelingen. Hun onafhankelijke en kritische opstelling dwingen bewondering af, zeker als men bedenkt dat veel vrijdenkers autodidacten waren. De drang naar kennis is immers kenmerkend geweest voor deze beweging.

De keuze voor een wetenschappelijke bundel met een verscheidenheid aan bijdragen kan nadelen hebben. Geringe overlappingen zijn meestal niet hinderlijk, maar ernstiger is de kans dat zo'n geschiedschrijving op onderdelen verbrokkeld raakt of zelfs witte plekken vertoont. Helaas heeft men die in dit boek niet geheel kunnen vermijden. De invloed van het wijsgerig denken van Spinoza blijft bijvoorbeeld onderbelicht, zo ook is het jammer dat de rol van voormalige priesters en predikanten (soms bleven ze zelfs op de kansel staan zoals Nico Schermerhorn) in de vrijdenkersbeweging onvoldoende uit de verf komt en het meest opvallend is wel dat de periode na 1945 er een beetje bij hangt.
Daar staat gelukkig tegenover dat de grote bloeiperiode van de vrijdenkersbeweging tussen de beide wereldoorlogen uitgebreid aan de orde komt. Het was niet alleen de tijd dat de ontkerkelijking in de grote steden om zich heen begon te grijpen en de problematiek van de scheiding tussen kerk en staat (bijzonder onderwijs, Zondagswet, beloften in plaats van eed, godslastering, etc.) bovenaan de vrijdenkersagenda stond, het was bovendien de tijd waarin de vrijdenkers de confrontatie met de confessionelen niet meer uit de weg gingen. De roemruchte propagandatochten naar de 'donkere' provincies beneden de rivieren dateren uit die periode.
Evenzeer traden de vrijdenkers toentertijd naar buiten met hun debatten en lezingen, vaak gehouden op de zondagochtend. Deze bijeenkomsten trokken veel publiek. Een zeer populaire spreker en debater was Anton Constandse. Indruk maakte ook voorzitter Jan Hoving met zijn radioredes tegen het

antisemitisme.
Een onderwerp dat ook meer aandacht had verdiend is de onderlinge relatie van de vrijdenkers en de in het Humanistisch Verbond verenigde humanisten. De oprichting van dat verbond in 1946 kwam voor de vrijdenkers onverwacht, zeker omdat de wijsgerige en ethische grondslagen niet zo veel van elkaar verschilden. Maar de georganiseerde humanisten hadden een veel ruimere doelstelling, te weten een gelijkwaardige plaats in de samenleving voor onkerkelijken. Hun pragmatisme straalde ook een ander kleur en politieke atmosfeer uit.

Terwijl De Dageraad een kleine organisatie bleef groeide het verbond als kool. Dit gescheiden optrekken leidde onvermijdelijk tot fricties en wedijver. Niettemin ontstond er geen broederstrijd en groeiden de organisaties in de loop van de tijd ten dele naar elkaar toe. Het feit dat kopstukken als Anton Constandse en Piet Spigt van beide bewegingen deel uit maakten zal daarbij een belangrijke rol gespeeld hebben. Ook in latere jaren was dat het geval, waarbij men kan denken aan filosofen als Paul Cliteur en Wim van Dooren (aan wie in dit boek geen aandacht wordt besteed).
Daarnaast zijn de veelal goede verhoudingen terug te voeren op praktische samenwerkingsverbanden zoals het Humanistisch Archief en de ouderenzorg. Zo bood ook de Humanistische Omroep plaats aan de vrijdenkers toen deze in 1995 hun zendmachtiging verloren. (HR)
B. Gasenbeek, J.C.H. Blom, J.W.M. Nabuurs (redactie), God noch autoriteit. Geschiedenis van de vrijdenkersbeweging in Nederland; Boom. Amsterdam 2006; 336 pag.; geïl.; 24,50 euro.

SJAAK WEG

De Rotterdamse schrijver/dichter Sjaak Weg heeft zo'n 140 korte verhalen, commentaren en columns gebundeld in *Verzameld Werk*. De anarchist Weg schrijft recht voor zijn raap, ongenuanceerd en vaak in hoofdletters en met uitroeptekens om uiting te geven aan zijn onmin over de culturele verloedering en politieke verdwazing in de Maasstad. Misschien zijn er overeenkomsten met het werk van de Rotterdamse nachtburgemeester maar al op de eerste pagina laat Weg weten dat hij niets van Jules Deelder moet hebben, evenmin als van Radio Rijnmond ('Radio Rotzooi'), symbool van al die vercommercialiseerde nietszeggendheid. Voor een eigenzinnige Rotterdammer is Weg opmerkelijk positief over Amsterdam. En zijn kritiek op de Maasstad verstomt als hij over zijn eigen geliefde Noordereiland schrijft. (HR)
Sjaak Weg verzameld werk; uitgeverij Weg, Rotterdam 2006; 207 pag.; 15 euro (info: 0104131875)

RIJKSDAGBRAND

In De AS 150 signaleerde ik de Franse uitgave van Nico Jassies' verhelderende geschiedschrijving van de Rijksdagbrand en de visie op Marinus van der Lubbe. Jassies' nawoord daarbij is nu ook in het Nederlands verkrijgbaar. De communistische complottheorie is in de jaren 60 definitief weerlegd en sindsdien is de these van de eenmansversie door de meeste historici overgenomen. Aanbevolen (HR).
Nico Jassies, Van Rijksdagbrand tot heden. Hoe geschiedenis gemanipuleerd wordt; de Dolle Hond, Amsterdam 2006; 36 pag.; 1,50 euro (www.dollehon.dds.nl)

UIT HET LAND VAN PROUDHON 3

'Doe wat, in plaats van stemmen!'. In het Frans gaat dat mooier vanwege het rijm: *Agir au lieu d'élire!* Maar de toon is gezet. In de afgelopen maanden kende Frankrijk een verkiezingskoorts vanwege de presidentsverkiezingen. Traditioneel ageren anarchisten tegen het verkiezingscircus van de parlementaire democratie. Dat was ook in het Franse anarchistische weekblad *Le Monde libertaire* merkbaar. Verspreid over vele nummers is op de presidentsverkiezingen ingegaan. Wat is er nog meer aan te treffen dan dat (nummers 1447 tot 1467, lopend van september 2006 tot maart 2007)?
Naast boekbesprekingen en kunstbeschouwingen gaat het over maatschappelijke onderwerpen en het commentaar daarop: van milieuvervuiling, asbestproblematiek, daklozen, illegalen, economische ontslagen tot het gevangeniswezen en zelfbestuur. Evenmin ontsnapt aan de aandacht de opwarming van de aarde. Een politieke prent in dit geval in het dagblad *Le Monde* verbeeldt dat als volgt. Een groep topmanagers heeft zich verzameld rond een aardbol. De tekenaar laat een van de managers zeggen: 'Eerst hebben we verdiend aan de opwarming van de aarde, nu gaan we verdienen aan de afkoeling ervan'.
In *Le Monde libertaire* (nr. 1461) vinden we van de hand van de libertaire geograaf Phillipe Pelletier een kritisch artikel over die problematiek. Hij signaleert dat men bezig is angst te pompen in de samenleving. Hij gaat hierop in door te wijzen op het onderscheid tussen ecologie als wetenschap (en dus met alle twijfels van een wetenschap) en 'ecologisme' (dat zekerheden verkoopt). *Ecologisme* is iets anders dan *ecologie*. Het is een beweging en/of een ideologie die deels steunt op de ecologie als wetenschap.

Het ecologisme gebruikt de angst en het denken in termen van grote catastrofen, zoals bepaalde religieuze bewegingen dat ook doen en marxistische profeten dat deden. Door dit ecologisme te critiseren wordt overigens niet de ernst van de milieuschade (natuur, economisch, sociaal) ontkend. Waar Pelletier aandacht voor vraagt is dat het ecologisme als dominante ideologie gunstig is voor een kapitalisme, dat niet produceert om te produceren maar om te verkopen. Dat kapitalisme gaat niet de ecologische tak van een boom met gouden appels afzagen, maar er juist van profiteren (nr. 1461, p. 15-17). Dat is wat ook de politiek tekenaar hierboven tot uidrukking brengt.
Een ander onderwerp dat in *Le Monde libertaire* in een groot aantal afleveringen aan de orde is geweest, is de volksopstand in Mexico en het aldaar instellen van de 'Commune van Oaxaca' – die met behulp van overheidsgeweld weer de kop is ingedrukt. De geesten van Louise Michel en Elisée Reclus (Commune van Parijs, 1871) waarden 's nachts door de straten van een stad: Oaxaca. Dit beschrijft ene Torres in het digitaal uitgegeven tweemaandelijkse tijdschrift *Divergences* (gratis voor iedereen te bezoeken; zie de site: http://divergences.be/).
Divergences is een internationaal Internettijdschrift dat zich bezighoudt met het onderzoek van het anarchisme. Vanuit alle delen van de wereld wordt erin gepubliceerd over zeer uiteenlopende onderwerpen. Van mijn hand verscheen in de maartaflevering van *Divergences*, in het Nederlands, een herziene versie van het artikel 'Orde: een anarchistisch perspectief voor de (staats-)rechtwetenschap'.
Een aantal redacteuren van die Internetuitgave vindt men terug in de redactie van het driemaandelijkse blad *Réfractions* (voor meer gegevens, zie: http://www.refractions.plusloin.org/). Ook dit tijdschrift houdt zich bezig met anarchisme-studie en het geeft uitsluitend themanummers uit. Een nummer dat al enkele jaren geleden uitkwam en waarvan ik eerst onlangs kennisnam, gaat over recht en anarchie. Het draagt als titel 'Welk recht?' (*Réfractions*, nr. 6, winter 2000).
In het betreffende nummer wordt een aantal teksten geanalyseerd van klassieke anarchisten (onder wie Godwin, Stirner, Bakoenin, Proudhon, Kropotkin, Guillaume) vanuit de vraag wat het rechtsgehalte is van hun betogen. Daarbij wordt vooral aandacht besteed aan de institutionele kant van het recht. Het gaat dan om het vastleggen (of niet) van afspraken, het vastleggen van op welke plek (de algemene vergadering?) welke beslissingen en voor wie dan geldend, worden genomen (alleen voor wie aan het nemen van de beslissing deelnam?). Het gaat hier om recht.
Er wordt niet ontkend dat er anarchisten zijn die daar niets van moeten hebben, zeker niet zij die in termen van *revolte* denken, dus in termen van permanente opstand. Zij die in termen van *revolutie* denken, worden met de vraag geconfronteerd: wat na de revolutie? Zoals in de situatie dat er 'raden' zijn ingesteld. Hoe dan verder te handelen? Het verschijnsel 'recht' komt dan daarbij ook om de hoek kijken.
Het meest recente nummer van *Réfractions* (nr. 17, winter 2006/voorjaar 2007) gaat over een onderwerp dat menig anarchist bezighoudt: *macht*. Velen zeggen: afschaffen zo'n verschijnsel. Het vervelende is dat macht zich niet laat afschaffen. Het dwingt dus tot nadenken over hoe het in te tomen, te beperken, te verdelen, te 'neutraliseren'. In het bedoelde nummer wordt het verschijnsel macht mede vanuit de machtstheorie van de Franse filosoof Foucault behandeld, maar men vindt er ook een uitgebreid artikel in over de zienswijze van De la Boétie, met diens *Vrijwillige slavernij* uit 1577. Het ligt nog ingewikkelder. Willen anarchisten ook niet zelf graag macht? Wat namelijk te denken van 'Alle macht aan de raden!'?
Het trieste is dat anarchisten aan het delen van de macht in de 'raden' nauwelijks toekomen. Is de maatschappelijke organisatie ingericht overeenkomstig hun ideeën, dan zal de bestaande macht alles op alles zetten zo'n organisatie te breken. Dat zag men onlangs nog gebeuren met de Commune van Oaxaca (Mexico) en men heeft het zien gebeuren in 1871 met de Commune van Parijs. Deze hield ruim twee maanden stand tot die met geweld en veel bloedvergieten werd vernietigd (executeren van een ongekend aantal communards).
Niet zo lang geleden is een archief met fotomateriaal (glazen platen, kisten vol) ontdekt van een amateur-fotograaf, inwoner van Parijs uit de tijd van de Commune. Deze heeft de effecten van het geweld in Parijs vastgelegd, lopend vanaf de Frans-Duitse oorlog in 1870 tot het neerslaan van de Commune. Het zijn foto's die nog nimmer te zien waren en waarvan nu een schitterend uitgevoerd fotoboek is gemaakt, onder de titel *Regard d'un Parisien sur la Commune*, uitgegeven door Gallimard/Paris bibliothèque (Parijs, 2006). Een aantal van de foto's is in de afgelopen maanden ook tentoongesteld in de Historische bibliotheek van Parijs. In de zaterdagbijlage van *Le Monde* (13 januari 2007), treft men van een en ander een gedetailleerd verslag (p. 51-59).

Berichten over geweldsellende stapelen zich hier op, want de volgende tekst waarover ik te spreken kom, speelt zich af rond de aanvang van de Tweede Wereldoorlog. Bij uitgeverij Agone uit Marseille, die meer anarchistische titels uitgeeft, verscheen namelijk een heruitgave van de roman *La chevauchée anonyme* van Louis Mercier Vega (pseudoniem voor Charles Cortvrint, 1914-1977). Er zit een uitgebreid en informatief nawoord bij van Charles Jacquier over de internationale houding in libertaire kring rond die begintijd van de Tweede Wereldoorlog (1939-1941).
Het verhaal van Vega gaat over het zoeken naar vluchtwegen, weg uit Europa en het vinden van een toevluchtsoord in Latijns Amerika (en de onderlinge discussies daarover). De tekst is ook in het Nederlands vertaald (door Dik Gevers en Jaap van der Laan, met een nawoord van Rudolf de Jong) onder de titel *Zonder papieren* (Utrecht/Amsterdam, 2001).
Ook heruitgegeven is *Le livre des plaisirs* van de libertair en oud-lid van de internationale situationisten, Raoul Vaneigem (bij Espace Nord/Editions Labor, Saintes [België], 2006).

In deze tekst gaat het met grof geschut tegen een ziekmakende economie, die de wereld naar zijn model wil inrichten om zo beter te kunnen profiteren van onze uitgaven. Wat een plezier dus! Voor wie?
Als uitsmijter van deze aflevering aandacht voor een historische falsificatie die ik aantrof in het recente boek *Les religions meurtrières* van Élie Barnavi (verschenen bij Flammarion, Paris, 2006). Barnavi is historicus met als specialisme moderne geschiedenis, die aan de universiteit van Tel-Aviv doceerde en nu de wetenschappelijk raad van het Europamuseum te Brussel leidt. De tekst behandelt het gewelddadige moslimfundamentalisme. Dat doet hij niet onredelijk, tot hij bij een punt is aangekomen om een historisch verband met voorafgaande vormen van georganiseerd geweld aan te geven. Dan bestaat hij het om het gewelddadige moslimfundamentalisme het nieuwe gezicht van het linkse, gewelddadige *anarchisme* te noemen.
Het is, zoals hij het vervolgens beschrijft, de moslim-gedaantewisseling van de terroristen van de Baader-Meinhof groep (etc.; pag. 108/109). Heb ik toch altijd gedacht dat de door hem genoemde bewegingen *marxistisch* georiënteerd waren; dat de leden van Baader-Meinhof groep heimelijk door Oost-Duitsland werden ondersteund, een land waar juist de anarchisten-vreters woonden… Ongehoord – zeker voor een historicus – om hier naar het anarchisme te verwijzen.
Thom Holterman

BLADSPIEGEL 22

Zo'n drie maanden heb ik de tijd gehad om materiaal te vergaren, maar de oogst is desondanks magertjes. *NRC-magazine* van januari 2007 is echter wel omvangrijk en kent als thema 'internet'. Ook al is de digitale revolutie van vrij recente datum, het is nu bijna niet meer voorstelbaar dat ik ooit een computer gebruikte enkel en alleen voor tekstverwerken. En dat ik kopij aanleverde op floppies, en nog met de hand brieven schreef.
Kun je zeggen dat door internet 'de massa aan de macht' is? De *NRC* hierover: 'Het net is een curieuze combinatie van high tech en anarchie. (…) Het is niet moeilijk om in het internet van nu de ontstaansgeschiedenis terug te zien. De militaire wensen brachten de *packet switching*, de decentrale opzet en de robuuste constructie – internet is nog nooit 'down' geweest. (…) Het net heeft een hoog zelfregelend vermogen, een cultuur die het best omschreven kan worden als productief anarchisme. (…) Met een druk op de zendknop kan nu iedereen de wereld op de hoogte stellen van zijn ideeën, van zijn voorkeuren en hetgeen hij afwijst. Steeds meer mensen doen dat, en hun uitingen zijn soms verfrissend en soms angstaanjagend.' Productief anarchisme, het klinkt leuk, maar is het internet werkelijk zo vrij? Nee, meldt hetzelfde magazine, diverse regimes, zoals het Chinese, zitten stevig aan de filterknoppen.
Moest ik pakweg vijftien jaar geleden bij wijze van spreken nog naar de bibliotheek voor *Filosofie Magazine*, nummer 10/2006 (natuurlijk ook te vinden op www.filosofie-magazine.nl) schrijft dat je op www.youtube.com fascinerende video's van filosofen vindt. En aldus surfte ik naar het 'klassieke tv-debat "Justice versus Power" tussen Michel Foucault en Noam Chomsky'. Boeiend om deze twee in 1971(!) te zien debatteren! Een rustig sprekende Chomsky breekt een lans voor het anarcho-syndicalisme, Foucault wijst met wijde gebaren op de gevaren van de macht op plekken waar men die niet een twee drie verwacht. Maar, schrijft *Filosofie Magazine* verder: 'Mocht dat uw smaak niet zijn, dan is er altijd nog Monty Pythons beroemde sketch van de wedstrijd tussen het Duitse en Griekse filosofenelftal. Epicurus is de man in vorm, Nietzsche krijgt geel van scheidsrechter Confucius vanwege een meningsverschil over de vrije wil.' Ondanks dat ik de sketch al vele malen gezien heb, ben ik er toch maar eens heen gesurft. En ging vervolgens Pythons kostelijke 'Mr. Hitler in England' bekijken, overigens geplaatst door iemand die zich AnarchistPinguin noemt. Daarna heb ik me trouwens wel kunnen beheersen.

Anarchisten hebben zich het internet in sommige gevallen tamelijk snel toegeëigend. Het wemelt inmiddels van de anarchistische sites, werkelijk te veel om te noemen. Het Engels tweewekelijkse (papieren!) magazine *Freedom* (www.freedompress.org.uk) besteedt aandacht aan www.anarchistfaq.org: 'Het poogt anarchisme als een serieuze politieke theorie en beweging neer te zetten, als ook een bron voor het anarchisme te zijn.' Er is ook een veelvoud aan mailinglijsten, ik ontvang berichten van de *Research on Anarchism List*, dat op 30 maart een oproep plaatste om het Centre international de recherches sur l'anarchisme (CIRA) in het Zwitserse Lausanne te steunen. Het CIRA, dat vijftig jaar bestaat en een online catalogus heeft, zit om geld te springen om het huidige pand te kunnen aankopen. Surf eens naar www.cira.ch.
Anarchie is Orde (www.anarchyisorder.org) mailde onlangs haar eerste digitale krant, waarin ze schrijft: 'Vaak is kennis over het anarchisme moeilijk beschikbaar, gemonopoliseerd en elitair, waardoor het aanbod zienderogen verschraalt. Het "anarchief" of "anarchistisch archief" Anarchie is Orde (afgekort A.O.) is een poging om de "fundamenten, stellingen en discussies" van die traditie beschikbaar te maken voor iedereen die ze aanbelangt. We vinden dat deze teksten deel uitmaken van ons eigen erfgoed en niet het eigendom zijn van uitgevers, instituten of specialisten.' Hoewel ik bovenstaande overtrokken vind, is het een feit dat A.O. door middel van reprints vele klassieke anarchistische werken beschikbaar heeft weten te maken. Mocht je dat hele internet maar niks vinden en hou je nog gewoon van papier in je vingers, ga dan bijvoorbeeld eens langs bij de onlangs geopende infowinkel *DoeNix*, Schieweg 61 te Rotterdam, waarover de eveneens papieren *ZOZ* (www.omslag.nl) in het januari/februari-nummer 2007 berichtte: 'De inhoudelijke affiniteit ligt bij het anarchisme, en wel bij de syndicalistische (samenwerkende) tak daarvan.'
Mijn oogst mag dan schraal zijn, duik de boekwinkel in of ga het net op, en oogst!
Peter Lanser

HARD RAIN 2

Volkskrantmagazine (30.12.06) noemde 2006 'het jaar van God', daarbij onder meer verwijzend naar de opmars van de islam, de oorlogen in het Midden-Oosten maar ook naar het succes van de ChristenUnie en het debat over het atheïsme naar aanleiding van het boek van Richard Dawkins *God als misvatting*. Terecht zegt August Hans den Boef in *De Humanist* nr.1/2007 (www.swpbooks.com) dat je vraagtekens kan zetten bij de 'mondiale opleving van de godsdienst'. De statistieken laten anders zien ('pastoors en dominees rekenen zich rijk met ietsisten'), zegt Den Boef, maar dat geloven momenteel een hype is, lijkt wel zeker. Waarbij moet worden aangetekend dat de traditionele kerken een kwijnende minderheid vormen en dat de veronderstelde groei van religie toch vooral terug te voeren is op de aantrekkingskracht van kleine kerkgenootschappen, sekten en enge spirituele clubjes.
Toch mogen we enerzijds het aanpassingsvermogen, anderzijds de vasthoudendheid van de traditionele christelijke kerken beslist niet onderschatten. De afgelopen maanden werd duidelijk hoezeer rooms-katholieke priesters gecollaboreerd hebben met de communistische regimes in Oost-Europa. Vooral in Polen is het deksel van de beerput. Tenminste tien procent van de geestelijken werkte voor de Poolse geheime dienst, terwijl collega's die in de jaren tachtig openlijk

partij kozen voor de vakbond Solidariteit door diezelfde dienst gemarteld werden, onthulde priester Tadeusz Isakowicz-Zaleski (*NRC Handelsblad* 26.02.07). En het Britse anarchistische blad *Freedom* (nr2/2007) wijst in het artikel 'Old church, old games' op Radio Ecclesia dat alle middelen gebruikt om grond in eigendom te krijgen (www.freedompress.org.uk).
In eigen land hebben we een regering van twee christelijke partijen en de PvdA. De regerende ChristenUnie is gestart met een alles omvattend zedelijkheidsoffensief: euthanasie, abortus, homohuwelijk, vrouwelijk bloot, niets is veilig bij deze christenen, stilzwijgend gesteund door het CDA. En dan de onthulling rond Marianne Thieme en de Partij voor de Dieren. In de vorige AS vertolkte André de Raaij zo mooi de gevoelens van verscheidene AS-redactieleden die (soms voor het eerst) gestemd hadden. Op de Partij voor de Dieren dus. Onwetend van het feit dat Thieme onlangs lid was geworden van een christenfundamentalistische sekte, de Zevendedagsadventisten, die onder meer in de wederopstanding van Jezus en in de zondeval geloven. De evolutiegedachte vinden we dan ook niet terug in het partijprogramma van de PvdD. PvdD-senator wordt geloofsgenoot Nico Koffeman die aan zijn reclamecampagnes voor de SP een fraaie villa op de Veluwe (het centrum van de Biblebelt) heeft overgehouden. In het nieuwe gratis dagblad *De Pers* (12.04.07) zegt Paul Cliteur (vrijdenker en dierenrechten-propagandist) dat de ophef, veroorzaakt door de medelijstduwers Maarten 't Hart en Rudy Kousbroek over het geloof van Thieme een beetje gezocht is. Gezocht? Ik voel me besodemieterd. Arm Nederland!
Gelukkig zijn er nog christelijke stromingen actief waarmee je als libertair kan sympathiseren. Dan denk ik allereerst aan de opvangactiviteiten van het Jeanette Noël Huis in Amsterdam, een initiatief van de Nederlandse tak van de Catholic Worker (www.antenna.nl/noelhuis), zoals te lezen valt in de *Nieuwsbrief* van deze anarchistische beweging. Ook is er de door de kerken gevormde Werkgroep Arme Kant van Nederland (zie *ZOZ*; nr.78/2007; www. omslag.nl).
Een volgende keer aandacht voor de islam.
Nu kort ander nieuws. In verscheidene afleveringen besteedde het uitstekende Duitse anarchopacifistische blad *Graswurzelrevolution* (www.graswurzel.net) veel aandacht aan de Spaanse Burgeroorlog. In nr. 310 onder meer artikelen over de Mujeres Libres en over de katholieke martelaren. Wat betreft die laatsten, in het Vaticaan liggen zo'n 10.000 dossiers van Spaanse geestelijken die vooral in de eerste weken van de Burgeroorlog zijn omgekomen en daarom aanspraak maken op zaligverklaring. Nr. 311 bevat een uitgebreid verslag van Horst Stowasser over zijn tocht door Barcelona, dat ook na zeventig jaar nog steeds het episch centrum van het anarchisme in Spanje is. Alternatieve bedrijfjes, eethuizen, cafés, uitgeverijen en lokale radiostations vormen een complete infrastructuur. Minpunt is dat de anarchosyndicalisten zich hebben opgesplitst in drie vakbonden: de CGT en een tweetal CNT's die elkaar voortdurend dwars zitten. Arm Spanje!
Vorig jaar bestond de SVAG (Stichting voor Actieve Geweldloosheid) veertig jaar. Tegelijkertijd heeft de SVAG een nieuw adres: Postbus 288, 5280 AG Boxtel (www.geweldlozekracht.nl). In het laatste nummer van het SVAG-blad *Geweldloze Kracht* veel aandacht voor vredesonderzoeker Gene Sharp – die inmiddels 78 jaar is – en van wie weer een nieuwe studie over geweldloze actie uitkwam. Bart de Ligt blijft een van zijn belangrijkste inspiratiebronnen.
Hans Ramaer

Beste lezer(es),

***Dit eerste nummer van 2007 is gewijd aan het thema 'Schrijvers & anarchisme', waarmee deze aflevering aansluit op eerdere themanummers over proza en poëzie (nrs 86, 114 en 141) die nog verkrijgbaar zijn.**

***Het komende nummer dat eind van de zomer zal verschijnen is een vervolg op nr 151 (Nederlandse anarchisten 1933-1945).**

***In 2006 ontvingen we in totaal 1525,31 euro aan donaties, een lichte teruggang ten opzichte van het jaar ervoor. Alle gevers danken we hartelijk. Inmiddels zijn de acceptgiro's voor dit jaar verstuurd en velen hebben inmiddels naast het minimumbedrag van 18 euro extra geld overgemaakt. We sporen ieder aan zo spoedig mogelijk zijn/haar abonnement te betalen en een donatie te storten op gironummer 4460315 van De AS (steunfonds) in Moerkapelle. Zonder uw aller steun redden we het immers niet!**

***De illustratie op het omslag is ontleend aan Clifford Harper, *Anarchy – a Graphic Guide* (Camden Press 1987).**

***Alle afleveringen van het tijdschrift en andere uitgaven van De AS kunnen voordelig besteld worden door gebruik te maken van een of meer van onderstaande aanbiedingen:**
AANBIEDING 1: dit pakket omvat alle tot nog toe verschenen nummers (origineel dan wel herdruk) plus het apart verschenen Eerste Jaarboek Anarchisme, alsmede de onmisbare Bibliografie van 26 jaargangen De AS voor 100 euro (incl. verzendkosten).
AANBIEDING 2: voor 40 euro (incl. verzendkosten) ontvangt u alle nog leverbare originele nummers van De AS (zie het overzicht elders in dit infokatern).
AANBIEDING 3: met uitzondering van het Eerste Jaarboek Anarchisme en de Bibliografie sturen we alle boeken en brochures die De AS inmiddels heeft uitgebracht (zie het overzicht Uitgaven De AS elders in dit infokatern) incl. verzendkosten toe voor 45 euro.
AANBIEDING 4: alle uitgaven zoals genoemd in aanbieding 3 plus het Eerste Jaarboek Anarchisme en de Bibliografie ontvangt u voor 52 euro (incl. verzendkosten).
Vanzelfsprekend gelden alle aanbiedingen zolang de voorraad strekt. Bestellen via postgironummer 4460315 van De AS, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle met vermelding van de gewenste aanbieding(en).

Redactie en administratie De AS

LOSSE EXEMPLAREN

Zolang de voorraad strekt zijn tegen gereduceerde prijs losse exemplaren verkrijgbaar van een groot aantal eerder verschenen *afleveringen* van De AS. Men kan deze nummers bestellen door storting/overmaking van 2,25 euro per exemplaar (inclusief verzendkosten) op postgiro 4460315 van De AS, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle. In verband met de verzendkosten moet voor tenminste 6,75 euro besteld worden!

Leverbaar zijn de volgende afleveringen: nr. 38 (Bedrog van het kapitaal), nr. 41 (Gezondheidszorg), nr. 42/43 (Proudhon), nr. 44/45 (Onkruit & Antimilitarisme), nr. 46 (USA), nr. 47 (Geweld), nr. 55/56 (Politieke vorming), nr. 59/60 (Anarchistische perspectieven), nr. 61 (Marx), nr. 64 (De crisis), nr. 65 (Nationalisme & bevrijdingsbewegingen), nr. 66 (Een libertaire staat?), nr. 67 (Arbeidsethos), nr. 68 (Anarchisme & utopie), nr. 69 (Nieuwe sociale bewegingen), nr. 70 (Clara Wichmann), nr. 71 (Staatskunst of straatcultuur), nr. 72 (Eigendom), nr. 73 (Technologie), nr. 74 (Spanje 1936-1986), nr. 75 (Macht), nr. 77 (De verwording van rechts), nr. 78 (Max Stirner), nr. 79 (Musica Anarchica), nr. 80 (Berlijn), nr. 81 (Onderdak), nr. 82 (Tegenethiek), nr. 84 (Oost-Europa), nr. 86 (Literatuur), nr. 87 (Domela Nieuwenhuis), nr. 88 (De staat van de ecologie), nr. 89 (Onder anarchisten), nr. 90 (De verlokking van rechts), nr. 91 (Murray Bookchin), nr. 92 (Menselijke natuur en anarchisme), nr. 93 (Stad, straat, federatie), nr. 94 (Het labyrint van de vrijheid), nr. 95 (Christen-anarchisme), nr. 96 (Buitenstaanders over anarchisme), nr. 97 (Israel), nr. 98 (Transport), nr. 99 (Sarajevo), nr. 100 (Beeldvorming), nr. 101 (Media), nr. 102 (Nederland immigratieland), nr. 103 (William Godwin), nr. 104/105 (België), nr. 106 (Economie), nr. 107 (Politiek), nr. 111 (Voorheen Sovjetunie), nr. 113 (Gustav Landauer), nr. 114 (Poëzie als ordeverstoring), nr. 115 (Latijns Amerika), nr. 117 (Domela als internationale figuur), nr. 118 (Italie), nr. 121 (Leren), nr. 124 (Dieren), nr. 125 (Disciplinering), nr. 128 (Armoede), nr. 129 (Frankrijk), nr. 132 (Afrika), nr. 133 (Techno), nr. 136 (Tolerantie), nr. 137 (Globaal), nr. 140 (Dood), nr 141 (Boeken), nr. 142 (Tiende Jaarboek Anarchisme), nr. 143 (Erich Muhsam), nr. 144 (De staat van de staat), nr. 145 (Atalanta), nr. 146 (Ivan Illich), nr. 147 (Jazz), nr. 150 (Stalin in Spanje), nr. 151 (Nederlandse anarchisten 1933-1945), nr. 155 (Manifesten), nr. 156 (Dertiende Jaarboek Anarchisme/Ontworteling van Europa).

Sommige originele afleveringen, met name dubbelnummers, kosten 4,50 euro per stuk. Het betreft: nr. 109/110 (De bevrijding van het anarchisme), nr. 112 (Tweede Jaarboek Anarchisme), nr. 116 (Derde Jaarboek Anarchisme), nr. 119/120 (Vierde Jaarboek Anarchisme), nr. 122/123 (Vijfde Jaarboek Anarchisme), nr. 126/127 (Zesde Jaarboek Anarchisme/Anarchisme inNederland), nr. 130/131 (ZevendeJaarboekAnarchisme/Landbouw), nr. 134/135 (Achtste Jaarboek Anarchisme/Guy Debord en het situationisme), nr. 138/139 (Negende Jaarboek Anarchisme/De verloedering van het landschap), nr. 148/149 (ElfdeJaarboekAnarchisme/Opgesloten), nr. 152/153/154 (Twaalfde Jaarboek Anarchisme).

Alle inmiddels *uitverkochte afleveringen* van De AS zijn overigens *herdrukt*. Deze kosten zonder uitzondering 2,25 euro per exemplaar. Het gaat om de volgende afleveringen: nr. 1 (Syndicalisme), nr. 2 (Marxismekritiek), nr. 3 (Anarchisme vandaag), nr. 4 (Vrouwenbevrijding), nr. 5 (Zelfbeheer), nr. 6 (Registratie), nr. 7 (Energie), nr. 8 (Anarchisme & parlement), nr. 9/10 (Onderwijs, opvoeding, misvorming), nr. 11 (De vakbeweging in de krisis), nr. 12 (De Grote Depressie), nr. 13 (Terrorisme), nr. 14 (Godsdienst), nr. 15/16 (Fascisme), nr. 17 (Misdaad en straf, met teksten van Clara Wichmann), nr. 18 (Arthur Lehning), nr. 19 (Antimilitarisme), nr. 20 (Monarchie en Oranje), nr. 21/22 (Bakoenin), nr. 23 (Duitsland), nr. 24 (Anarchisme), nr. 25 (Organisatie), nr. 26 (Kiezen of delen), nr. 27 (Bouwen & wonen), nr. 28 (Kropotkin), nr. 29/30 (Veiligheid), nr. 31 (Milieu ~ macht), nr. 32 (Ontwikkelingshulp?), nr. 33/34 (Sexualiteit), nr. 35 (Anarchisten en de staat), nr. 36 (Europa), nr. 37 (Anarchisme en wetenschap), nr. 39/40 (Anton Constandse en het anarchisme), nr. 48 (Kunst & Anarchie), nr. 49 (Stembiljet of sociale aktie), nr. 50/51/52 (Anarchisme over de grenzen), nr. 53 (De Staat van verzorging), nr. 54 (Schijnanarchisme), nr. 57 (Tolstoj), nr. 58 (Cooperaties en collectieven), nr. 62 (Bart de Ligt), nr. 63 (Anarchie & avantgarde), nr. 76 (De sociocratie van Kees Boeke), nr. 83 (Provo), nr. 85 (Anarchafeminisme), nr. 108 (Wim van Dooren filosoof, humanist, anarchist). Ook voor deze herdrukte afleveringen geldt dat in verband met de verzendkosten voor tenminste 6,75 euro besteld moet worden.

UITGAVEN DE AS

De AS brengt naast het tijdschrift een serie reprints van (oudere) anarchistische pamfletten en brochures. In deze reprint-reeks van (soms curieuze) geschriften zijn verschenen:

—Anton Constandse, *Anarchisme*; een uit 1930 daterende, 14 p. omvattende beschouwing die bij Constandse's eigen uitgeverij de Albatros verscheen (bestelnummer: 001);

—R. Tamminga, *Theorie en praktijk van het nemen*; een begin deze eeuw door de schrijver in eigen beheer uitgegeven brochure van 16 p., waarin het neem- en eetrecht wordt verdedigd (bestelnummer: 002);

—Henk Eikeboom, *De anarchist en het huwelijk*; een 24 p. tellende, in 1921 bij Libertas (de drukkerij van Rijnders' Vrije Socialist) verschenen betoog van Henk Eikeboom dat veel stof deed opwaaien. Clara Wichmann sabelde Eikebooms pleidooi voor 'Stirneriaanse lustbeleving' fijntjes neer (bestelnummer: 003);

—Anton Constandse, *Heinrich Heine als dichter en denker*; een uit 1928 daterende, 48 p. tellende brochure van Constandse, opgenomen in de bundel Groote Persoonlijkheden, een uitgave van Orion (1928) die sindsdien nooit herdrukt is (bestelnummer: 004);

—J. Bedeaux en K.A. Fraanje, *Rhapsoden, zangen in modern gewaad*; een bundel die in 1951 verscheen bij Het Rode Boek te Rotterdam. Met een inleiding van B. Damme. 64 p. (bestelnummer: 005);

—Simon Radius, *Proudhon over kerk en samenleving*; een in 1981 bij de Vrije Gedachte verschenen essay. 42 p. (bestelnummer: 006);

—Piet Kooijman, *Heden, verleden en toekomst in zakformaat*; een reprint van de in 1935 voor het eerst verschenenbrochure over de voorhoedefunctie van de gedeklasseerden ('neem en eet'), aangevuld met een herdruk van het artikel *De vooruitzichten der arbeidersbeweging* uit datzelfde jaar en een biografische schets van Piet Kooijman door Hans Ramaer. 48 p. (bestelnummer: 007);

—*Spanje 1936-1966*. Een 47 p. tellende geïllustreerde special van het anarchistisch tijdschrift De Vrije (juli 1966) met een interview met een oud-Spanjestrijder en verder bijdragen van o.a. Rudolf de Jong, Jose Peirats, Hem Day en Victor Garcia (bestelnr.: 008). Deze reprints kan men franco per post ontvangen door storting/overmaking op postgirorekening 4460315 van De AS in Moerkapelle met vermelding van bestelnummer(s). De prijs bedraagt 3,25 euro per exemplaar. Let op: de bestelnummers 001, 002 en 003 zijn uitsluitend verkrijgbaar in één pakket, waarvoor de standaardprijs van3,25 euro geldt. In verband met de verzendkosten moet voor tenminste 6,50 euro besteld worden.

Behalve de reprint-reeks levert De AS diverse andere eigen uitgaven, zowel herdrukken als originele uitgaven. Deze boeken en brochures zijn te bestellen door storting/overmaking op postgirorekening 4460315 van De AS te Moerkapelle. De prijzen zijn inclusief verzendkosten.

—*Bibliografie De AS*, jaargangen 1972-1998; 105 p.; 6,90 euro.

—Paul Eltzbacher, *Anarchisme*; herdruk van de Nederlandse vertaling uit 1903; 293 p., 13,90 euro.

—*Eerste Jaarboek Anarchisme*; in 1994 verschenen als aparte uitgave; 151 p.; 5,90 euro.

—Hans Ramaer, *Het onbegrepen anarchisme*. Tekst van een lezing opgenomen in de bundel 'De Ideologieën' (Studium Generale, Utrecht 1994);12 p.; 1,25 euro.

—Hans Ramaer, *Het individualisme van Anton Constandse*. Tekst van de achtste Anton Constandselezing (1994) voor De Vrije Gedachte in brochurevorm; 22 p.; 1,90 euro.

—Anton Constandse, *De zelfvernietiging van het protestantisme*, een oorspronkelijk in 1926 verschenen kritische beschouwing van de godsdienst; herdruk in paperback; VIII + 120 pag.; 6,90 euro.

—Anton Constandse, *De ellende der religie*; herdruk brochure uit 1923; 20 p.; 1,25 euro.

—Anton Constandse, *God is het kwaad*; herdruk brochure uit 1924; 31 p.; 1,90 euro.

—Anton Constandse, *Kan er een God zijn?*; herdruk brochure uit 1927; 16 p.; 1,25 euro.

—Anton Constandse, *Godsdienst is opium voor het volk*; herdruk brochure uit 1929; 15 p.; 1,25 euro.

—Anton Constandse, *Nederland, God en Oranje*; herdruk van brochure uit 1932; 15 p.; 1,25 euro.

—Jos van Veen, *De carrière der zeven Oranjes in de Nederlandsche gewesten 1544-1795*; oorspronkelijk in 1929 (?) door Gerhard Rijnders (Bibliotheek voor Ontspanning en Ontwikkeling te Zandvoort) uitgegeven kritische geschiedschrijving; herdruk in paperback; 190 p.; 9,50 euro.

AANBIEDINGEN

De AS presenteert diverse afgeprijsde boeken en brochures. Van sommige titels is slechts een gering aantal exemplaren voorradig, dus gelden deze aanbiedingen zo lang de voorraad strekt. De prijzen zijn inclusief verzendkosten. Bestellen via overmaken van uw betaling(en) met vermelding van titel(s) op giro 4460315 van De AS in Moerkapelle. Het betreft:

—Thom Holterman, *Recht en politieke organisatie,. Een onderzoek naar convergentie in opvattingen omtrent recht en politieke organisatie bij sommige anarchisten en sommige rechtsgeleerden*; Tjeenk Willink, Zwolle 1986; 310 pag.; 14,90 euro.

—Thom Holterman en Henc van Maarseveen (ed.), *Law in anarchism*; Erasmus University, Rotterdam 1980; 177 pag.; 7,50 euro. (Een selectie van bijdragen aan het in 1979 gehouden internationale seminar anarchism & law met onder meer artikelen over Spooner, Proudhon en Kropotkin.)

—Ton Geurtsen, *De fabel van het linkse ongelijk*, met libertaire teksten van Rosa Luxemburg, Anton Pannekoek, Henriëtte Roland Holst en Arthur Lehning; Rode Emma, Amsterdam 1990;111 pag.; 7,50 euro.

—Arthur Lehning, *Lenin en de revolutie*. Marxisme en anarchisme in de Russische revolutie; Rode Emma, Amsterdam 1994; 151 pag.; 10,90 euro. Deze uitgave is een uitgebreide en geïllustreerde editie van de in 1972 bij Van Gennep verschenen Nederlandse vertaling van de oorspronkelijke Duitse artikelenserie, getiteld 'Radendemocratie of staatscommunisme'.

—Hans Ramaer, *De dans om het nucleaire kalf*; Ram, Rotterdam 1975 (tweede druk); 136 pag; 3,00 euro. (Een politiek-economische geschiedenis van het kernenergiebeleid in Nederland vanaf 1939.)

NIEUWE UITGAVEN JAN BÖRGER-BIBLIOTHEEK F I L O S O F I E

Jan Börger:
Het hoofd van Johannes de Doper. De grote dode. Het offer en de levenskunst. 2006, ISBN-10: 90-76033-27-7 NUR-736, EAN -13: 90-76033-27-3, 356 p. 22,50
(Herziene uitgave, voorheen: Het spookt in de Sint Jan!)

Wim de Lobel:
Spiritueel anarchisme – orde van zelfbeteugeling. Het universele principe – Arche anarchos estin. Bundel, 1999, ISBN 90-76033-04-8, geïll. 112p. 7,00
De eeuwige generatie. De kunst van het grote sterven. 2005, ISBN 90-76033-26-9, geïll. 100 p. 7,00

Hans de Heer:
*Oer-informatie. Een confrontatie van de moderne natuurkunde met de filosofie van Jan Börger.*1998, ISBN 90-76033-03, 50 p. 4,50
Geest van Stof. De Mnemocratische Evolutie van het bewustzijnsproces. 2000, ISBN 90-76033-06-4, 93 p. 7,00
Het Ik. Splijtzwam van de Geest. 2002, ISBN 90-76033-14-5, 56 p. 4,50
(Werd voorgedragen voor de Socrates Wisselbeker 2002)

Tevens leverbaar: *God noch autoriteit. Geschiedenis van de Vrijdenkersbeweging in Nederland.* B. Gasenbeek, J.C.H. Blom, J.W.M. Nabuurs, 2006, ISBN 90 8506 3582, uitg. Boom, geïll. 336 p. 24,95

Door storting op postgiro 77 0 36 van het verschuldigde bedrag wordt de bestelling zo snel mogelijk toegezonden. (Prijzen inclusief porto. Minimaal voor 6,00 euro bestellen.)

Jan Börger-Bibliotheek, Postbus 43, 2750 AA Moerkapelle. E-mail: wimdelobel@planet.nl
Ook te bestellen via onze website: http://www.ibizweb.nl/börger

---

UITGAVEN VAN ATALANTA

En de koe zei boe. Verhaal Rymke Wiersma, illustraties Peter Franssen. Over een koe met een volle uier… Wie zal die melk opdrinken? Nieuw kinderboekje! Full colour, 7,50
De kinderen van de heksen. Rymke Wiersma. Verhaal over een meisje dat zich afvraagt waarom (bijna!) iedereen zich zo druk maakt over uiterlijk… Vanaf ongeveer 12 jaar. 170 blz, 5,00
Groot verlanglijstje van de aarde – ‘Hints, stellingen, vragen omtrent ons doen en laten op deze planeet, bestemd voor kritiese konsumensen en andere zotten.’ Rymke Wiersma – Milieu-tips en filosofisch commentaar, 100 blz, 3,50
Eén en één is zelden twee – ‘Over de vermeende tegenstelling tussen eigenbelang en algemeen belang.’ Weia Reinboud, Rymke Wiersma – Een nuchter alternatief voor ethiek, 52 blz, 4,50
Tijd voor de anarchie – over enige misverstanden rond anarchisme. Weia. 24 blz, 2,50
Dwarse ekonomie. Weia Reinboud. Een anarchistische benadering van ekonomie. 36 blz, 3,00
Hoe komen kringen in het water – aardige filosofie. Weia Reinboud en Rymke Wiersma. Zijn er uitgangspunten te vinden die iedereen wijs vindt? Over gewone en minder gewone, namelijk anarchistische filosofie, 308 blz, 9,00
Het beste voor de aarde – het moeilijkste kinderboek van altijd. Rymke Wiersma en Weia Reinboud – Een filosofisch kinderboek over onderwerpen als: ‘wat is materie?’, ‘ligt de toekomst vast?’, ‘bestaan er goede en slechte mensen?’, ‘Zijn er bazen en regels nodig?’ 240 blz, 9,00
Verder: *Billen Bloot Spel,* vrije muziek en nog meer; zie onze website www.at-A-lanta.nl
Atalanta, Simón Bolívarstraat 87, 3573 zk Utrecht
Prijzen exclusief verzendkosten, e-mail: atalanta@at-A-lanta.nl